

بخش اول: کلیات

برنامهٔ درسی تاریخ

در برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، بازده حوزه تربیت و یادگیری به عنوان نقشه راه تعلیم و تربیت تعریف شده است. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی یکی از این حوزه‌هاست که درس تاریخ را نیز شامل می‌شود. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی به مطالعه کنش‌ها، روابط و تعاملات انسانی می‌پردازد و در پی تقویت و پرورش کنش‌های مطلوب و متناسب با نظام معیار اسلامی و برقراری رابطه مثبت و سازنده با محیط‌های اجتماعی و طبیعی، حول محور رابطه با خداست. رسالت اصلی این حوزه، تحقق تربیت مدنی و آماده کردن یادگیرندگان برای درک موقعیت و هویت فردی و جمعی خویش و مشارکت آگاهانه و مسئولانه در زندگی اجتماعی از طریق ایجاد فرصت‌ها و تجربه‌های یادگیری مهم، معنادار، یکپارچه و مسئله‌محور است.

برنامه درسی حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی با تمرکز بر فرایند کاوشگری، درصدد ایجاد موقعیت‌هایی برای دانش‌آموزان است تا آنان را قادر سازد، روش‌های متعددی را برای شناخت محیط‌های اجتماعی و طبیعی و تجزیه و تحلیل پیوستگی‌ها و تعامل متقابل این محیط‌ها کشف کنند و به کار گیرند. این حوزه، از طریق تقویت روحیه کنجکاوی، ارتقای پرسشگری، توسعه مهارت‌های کاوشگری و بسط تفکر انتقادی، به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا جوامعی را که در آن زندگی می‌کنند، اعم از محلی، ملی و جهانی و نیز حقوق و مسئولیت‌هایشان را بهتر بشناسند و مشارکت و همکاری مؤثر و سازنده‌ای در عرصه زندگی اجتماعی داشته باشند. این برنامه همچنین به دنبال ایجاد موقعیت‌هایی است که طی آن دانش‌آموزان بتوانند به شیوه‌ها و الگوهای شکل‌دهنده کنش مردم و جوامع، به اقتضای دیدگاه‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت در زمان و مکان‌های مختلف پی ببرند و هویت خویش را در پیوند با تاریخ، میراث فرهنگی، محیط طبیعی و زمینه‌های خاص خود شناسایی کنند. علاوه بر اینها، حوزه مذکور موقعیت‌هایی را ایجاد می‌کند که طی آن فراگیرندگان بتوانند، به روابط متقابل ساکنان کره زمین با یکدیگر و نیز با محیط اطراف خود توجه کنند و شیوه‌هایی را برای حل مسائل و چالش‌های محیطی و توسعه پایدار پیشنهاد دهند.

قلمرو حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی شامل روابط و تعاملات درونی و بیرونی محیط‌های

انسانی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در پیوند با مکان و محیط طبیعی است و محتوا، فرایندها و روش‌های خود را از دانش‌های تاریخ، جغرافیا، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، روان‌شناسی، مردم‌شناسی، مطالعات فرهنگی و... کسب می‌کند.

در دوره اول ابتدایی، «شایستگی» و محتوای مرتبط با حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی از طریق تلفیق با سایر حوزه‌ها ارائه می‌شود. شایستگی‌ها و محتوای این حوزه در دوره تحصیلی دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم)، به شکل «تلفیق درون حوزه‌ای» و در دوره اول متوسطه (پایه‌های هفتم، هشتم و نهم) به صورت «تجمیع درون حوزه‌ای» و در قالب درس مطالعات اجتماعی عرضه می‌شوند؛ اما در دوره دوم متوسطه، شایستگی‌ها و محتوای مورد نظر به صورت نیمه تخصصی و در قالب درس‌های مستقل ارائه می‌شوند و درس تاریخ یکی از این درس‌هاست.

جدول عنوان و ساعت تدریس درس تاریخ

ساعت تدریس هفتگی	پایه تحصیلی	عنوان درس		دوره تحصیلی/ رشته تحصیلی
	چهارم	در قالب تلفیق درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی	دوم ابتدایی
	پنجم		مطالعات اجتماعی	
	ششم		مطالعات اجتماعی	
۳	هفتم	در قالب تجمیع درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی	اول متوسطه
۳	هشتم		مطالعات اجتماعی	
۳	نهم		مطالعات اجتماعی	
۳	دهم	تاریخ ۱		دوم متوسطه/ رشته ادبیات و علوم انسانی
۳	یازدهم	تاریخ ۲		
۲	دوازدهم	تاریخ ۳		

ساعت تدریس هفتگی	پایه تحصیلی	عنوان درس	دوره تحصیلی / رشته تحصیلی	
۲	دهم	تاریخ اسلام ۱	دوم متوسطه / رشته علوم و معارف اسلامی	۴
۲	یازدهم	تاریخ اسلام ۲		
۲	دوازدهم	تاریخ ۳		
۲	یازدهم	تاریخ معاصر	دوم متوسطه / رشته های علوم تجربی و ریاضی و فیزیک	۵
۲	دوازدهم	تاریخ معاصر	دوم متوسطه / رشته های فنی و حرفه ای و کار دانش	۶

مبانی و منطق

واژه تاریخ در لغت به معنای تعیین زمان است. درباره ریشه و وجه اشتقاق این واژه اختلاف نظر وجود دارد. برخی آن را واژه اصیل عربی دانسته اند و گروهی دیگر گفته اند این لغت تبار عربی ندارد، بلکه واژه ای مُعَرَّب و مأخوذ از واژه «ماه روز» فارسی است. شمار دیگری نیز تبار این واژه را به زبان های دیگری منتسب کرده اند. واژه تاریخ در قرآن کریم به کار نرفته است، اما چندین واژه مانند: خبر، حدیث، قصص، عبرت، نبأ، قرون و اساطیر در قرآن آمده که حاوی معنا و مفهوم تاریخ اند.

تاریخ در اصطلاح بر دو معنا و مفهوم متمایز دلالت دارد:

۱ رویدادهای گذشته: یعنی مجموعه وقایع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و طبیعی که در زندگی انسان های هزاره ها و قرون گذشته و یا به گونه ای در پیوند با زندگی آنان به وقوع پیوسته است. در واقع این رویدادها شامل دستاوردهای مادی و معنوی بشر و به عبارت دیگر، مجموعه اندیشه ها، گفته ها و کردارهای انسان در گذشته، می شود.

۲ مطالعه و بررسی وقایع گذشته: یعنی معرفتی به دست آمده از بررسی رویدادهای گذشته، آنچنان که در اسناد و نوشته های وقایع نگاران و آثار باستانی منعکس شده اند. تاریخ در این معنا عبارت است از درک رویدادهای تاریخی، آنچنان که در ذهن مورخ شکل می گیرد و پرورده می شود و به رشته تحریر در می آید.

بنابراین، واژه «تاریخ» هم به «علم تاریخ» و هم به موضوع آن اطلاق می‌شود.

مبانی برنامه درسی تاریخ

برنامه درسی تاریخ دارای مبادی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی زیر است :

الف) مبانی هستی‌شناختی

- ✓ تاریخ جریانی زنده و پویاست که وضعیت کنونی را ساخته و به سوی آینده در حرکت است.
- ✓ انسان در تاریخ موجودی صاحب اراده و اختیار است و اساساً تاریخ چیزی جز سرگذشت رشد و تعالی مادی و معنوی انسان‌ها نیست.
- ✓ تاریخ عبارت از سلسله رویدادهایی است که میان آنها روابط علی و معلولی وجود دارد.

ب) مبانی معرفت‌شناختی

از منظر معرفت‌شناسی، برنامه درسی تاریخ، محصول نگاهی جامع، متوازن و متعادل به رویدادهای گذشته است و علم تاریخ را صرفاً به حوزه سیاسی - نظامی و شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان و صاحبان قدرت محدود و محصور نمی‌کند، بلکه گذشته تاریخی را در تمام وجوه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی‌اش، از دو بعد فردی و اجتماعی بررسی می‌کند. از چشم‌انداز این برنامه، عینیت و ذهنیت به یک اندازه اهمیت دارند و معرفت تاریخی محصول ارتباط روشمند و منطقی مورخ و رویداد و تعامل مستمر حال و گذشته تلقی می‌شود. نه مورخ بدون اتکا و اعتنا به واقعیت و شواهد و مدارک تاریخی قادر به شناخت خواهد بود و نه واقعیات تاریخی بدون اعمال تفکر، تأملات ذهنی و عقلی و استفاده از روش علمی مورخ، خود به سخن درمی‌آیند و رازهای سر به مهر خود را عیان می‌کنند.

براین اساس، تاریخ علمی است که :

- متکی بر منابع، مدارک، شواهد و داده‌های معتبر و متقن است و از صافی‌گزینش، پالایش و نگاه انتقادی مورخ عبور کرده است.
- به تمامی شئون زندگی فردی و جمعی انسان گذشته (فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد) به شکلی متعادل و متوازن توجه دارد.
- مبتنی بر روش‌شناسی علمی و الگوی تحلیلی - تفسیری است.

■ از نظم منطقی، مضمونی و محتوایی برخوردار است و مجموعه‌ای منسجم، معنادار و مسئله‌محور را شکل می‌دهد.

■ به دور از پیش‌داوری، غرض‌ورزی، تعصب و تصلب است.

منطق برنامه‌درسی تاریخ

گفتمیم که تاریخ عبارت از دانش و درکی است از تجربیات مهم و سرنوشت‌ساز بشر در گذشته و فرایندی که به وسیله آن، فعالیت‌های انسان پیشین، گزینش، بررسی و تحلیل می‌شوند. بنابراین، تاریخ داستان گذشته نیست، بلکه کوششی برای بازسازی و تفسیر عناصری از گذشته است که برای مورخان جالب و با اهمیت تلقی می‌شوند.

درس تاریخ از زمان (گاه‌شماری)، نظم و ترتیب تاریخی (کرونولوژی)، تغییر و تداوم و علت و معلول، فهمی متناسب با سن و رشد ذهنی فراگیرندگان ارائه می‌دهد. آموزش تاریخ دانش‌آموزان را قادر می‌سازد، رویدادها و تحولات گذشته جامعه خود و سایر جوامع را بررسی و آثار و پیامدهای گوناگون آنها را ارزیابی کنند. آنان همچنین یاد می‌گیرند که نقش و میزان اثرگذاری شخصیت‌ها را در روند رخدادهای تاریخی تحلیل کنند. دانش‌آموزان از طریق مواجهه با ابعاد و عناصری از تاریخ محلی، ملی و جهانی، فهم خود را از جامعه و کشور خویش و سایر جوامع و کشورها گاه‌شماری می‌بخشند تا بتوانند جهانی را که در آن زندگی می‌کنند، بهتر بشناسند و هویت و موقعیت فردی و جمعی خویش را بهتر درک کنند.

دانش‌آموزان با مطالعه رویدادهای گذشته، علاوه بر کسب دانش و درک مفاهیم تاریخی، استعدادها و مهارت‌های کاوشگری‌شان را شکوفا می‌سازند و اعتلا می‌بخشند و نیز یاد می‌گیرند که پرسش‌های مناسب طرح کنند، به جست‌وجوی شواهد و مدارک برخیزند، آنها را بسنجند و ارزیابی کنند، دلیل بیاورند و دیدگاه خود را وسعت بخشند و نیروی قضاوت خود را تقویت کنند.

دستیابی دانش‌آموزان به درکی منسجم و متعادل از تاریخ، علاوه بر اینکه آنان را در درک موقعیت و هویت فردی و جمعی‌شان یاری می‌دهد، باعث ایجاد اعتماد به نفس و مسئولیت‌پذیری در آنان نیز می‌شود. انس و آشنایی با تم‌ها و موضوع‌های تاریخی، احساس همدلی عمیقی را در ذهن و ضمیر فراگیرندگان نسبت به انسان‌ها و تعاملات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی‌شان با یکدیگر برمی‌انگیزد.

علاوه بر این، از آنجا که اغلب مدارک و متون تاریخی به زبان فارسی نگاشته شده، آموزش تاریخ، فرصت‌ها و ظرفیت‌های درخور توجهی در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهد تا از رهگذر آشنایی با متون تاریخی، دانش و مهارت خود را در قلمرو زبان و ادب فارسی تقویت کنند و دریافت‌های خود را از رویدادها و تحولات تاریخی، و به‌طور کلی تجربیات گذشته بشری، با زبان معیار فارسی توصیف، تفسیر و تحریر کنند.

رویکرد

رویکرد، روح حاکم بر برنامه درسی و جهت‌گیری کلی آن را نشان می‌دهد و بالطبع در تمام اجزا و عناصر برنامه (هدف‌ها، محتوا، روش‌های یاددهی-یادگیری، شیوه‌های ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و ویژگی‌ها و صلاحیت‌های حرفه‌ای مربیان) نمود و حضوری مؤثر دارد. رویکرد برنامه درسی تاریخ در دوره متوسطه دوم بر پایه **هویت‌جویی (هویت‌یابی)** تعریف شده است.

اساسی‌ترین مسئله و دغدغه بشر در طول تاریخ جست‌وجوی هویت و کیستی خود بوده است. انسان‌ها با طرح پرسش از هویت در پی آن بوده‌اند که ضمن بازنمایی ویژگی‌ها، امتیازات و توانایی‌های خود، وجوه تمایزشان را از دیگر هم‌نوعان تبیین کنند. تاریخ بستر اساسی برای بروز، ظهور، استمرار و تحول هویت است. از این رو، علم تاریخ ابزار مناسبی برای شناخت آگاهانه هویت به ویژه در بعد جمعی آن است. معرفت تاریخی، به‌عنوان معرفتی که پیوند عمیقی با شناخت گذشته فردی و اجتماعی جامعه دارد، بخش مهمی از هویت و اصالت هر جامعه را صورت‌بندی می‌کند. علم تاریخ، هویت انسان‌ها را در معرض شناخت و سنجش قرار می‌دهد و هرچه این طومار درهم پیچیده بیشتر گشوده می‌شود، به همان اندازه هویت آدمیان نیز آشکارتر می‌شود. تا انسان نداند که بوده، نمی‌تواند بداند کیست و تا موقعیت خود را فهم نکند و نداند چگونه به جایی که اکنون هست رسیده، قادر نخواهد بود بداند به کجا می‌رود.

از منظر این برنامه، هویت مقوله‌ای چند لایه و در عین حال در بردارنده عناصری ایستا و پویاست. لایه‌های زیرین هویت ماهیتی جوهری دارند و حاوی مؤلفه‌هایی بنیادین هستند که در تاریخ استمرار و تداوم می‌یابند؛ اما لایه‌های سطحی، خاصیتی پویا دارند، ناظر بر بودن و شدن هستند، متأثر از شرایط و نیازهای زمانه متحول می‌شوند، و در معرض بازتعریف و بازتولید قرار می‌گیرند. از این رو،

هویت دو مفهوم بنیادین «تداوم تاریخی و تحول تاریخی» را بازتاب می‌دهد که اولی مؤلفه‌های جوهری را نمایندگی می‌کند و دومی ناظر بر مؤلفه‌های سیال و تحول‌یابنده است.

جهان‌بینی و مبانی فکری انسان‌ها لایه‌های زیرین هویت آنان را می‌سازد. زیرا جهان‌بینی و هستی‌شناسی یک جامعه است که ابعاد متعدد زندگی اجتماعی از قبیل فرهنگ، سیاست و اقتصاد آن اجتماع را تعیین می‌بخشد، به آن جهت می‌دهد و یا دست کم بر آن تأثیر می‌گذارد. بنابراین، از طریق توجه و اعتنا به این پایدارترین مؤلفه هویتی می‌توان گذشته ایرانیان را فهم و موقعیت آنان را در مقاطع متفاوت تاریخی رصد کرد. به عبارت دیگر، رویکرد هویت‌جویی به شناخت صحیح و عمیق گذشته رهنمون می‌شود.

رویکرد هویت‌جویی پیوند وثیقی با رویکرد فرهنگی – تربیتی دارد. زیرا فرهنگ یا عناصر فرهنگی، در مقایسه با سایر وجوه زندگی اجتماعی، پیوستگی و همبستگی بیشتر و کامل‌تری با حوزه پیش و نگرش دارند. از این رو، در تاریخ ایران، عناصر فرهنگی نسبت به دیگر عناصر، دوام و پیوستگی محسوسی داشته‌اند.

الگوی هدف‌گذاری، انتخاب و سامان‌دهی محتوای آموزشی در درس تاریخ دوره دوم متوسطه، با تصریح و تأکید بر مؤلفه‌های هویتی و کارکرد تاریخی آنها، طراحی و تدوین می‌شوند. این رویکرد، رسالت کتاب درسی و معلم را به انتقال مجموعه‌ای از اطلاعات جزئی و منفصل تاریخی به شکلی پراکنده، نامنسجم و فاقد معنا، منحصر و محدود نمی‌کند و ضرورتی نمی‌بیند که بدون توجه به نیاز مخاطبان، توصیفی حداکثری از وقایع غالباً سیاسی – نظامی بر حسب زمان وقوع، عرضه کند. بلکه می‌کوشد محتوا را به گونه‌ای هدفمند‌گزینش، طراحی و سامان‌دهی کند که مجموعه‌ای منسجم و معنادار از توصیف و تحلیل (البته با رعایت نظم و توالی تاریخی) را تشکیل بدهد. در واقع شاکله محتوا که ناظر بر مؤلفه‌های هویتی ایرانیان و نقش و کارکرد تاریخی آنهاست، باید دربردارنده روایتی جامع، متعادل و متوازن (حاوی تمامی جنبه و جهات تاریخی) از تاریخ ایران و اسلام با محوریت مفهوم هویت باشد. این روایت جامع باید مخاطب را به شکلی هدف‌دار و روشمند به مطالعه و تفکر در تاریخ، آن هم فراتر از زمان و مکان رسمی آموزش، ترغیب کند.

رویکرد هویت‌جویی، دانش‌آموز را عنصری فعال تلقی می‌کند که در سایه هدایت و راهنمایی‌های معلم و سرنخ‌هایی که محتوای آموزشی ارائه می‌دهد، نسبت به هویت تاریخی خود علاقه‌مند می‌شود و به جست‌وجوی آن همت می‌گمارد. در این رویکرد، هدف و محتوای ارزشیابی، سنجش میزان و

حجم انباشتِ ذهنی دانش‌آموز از نام‌های مختلف، واژه‌ها، عبارات‌ها و سطرهای کتاب درسی نیست، بلکه ارزیابی کمّ و کیفِ علاقه و کوششی است که او از خود نشان می‌دهد.

در مجموع ویژگی‌های این رویکرد را در چند نکته می‌توان خلاصه کرد:

۱ می‌خواهد به یک مسئلهٔ اساسی و نیاز مهم، یعنی موضوع هویت پاسخ دهد.

۲ موجب و مبنایی برای درک صحیح و عمیق تاریخ فراهم می‌آورد.

۳ در روند برنامه‌ریزی و توسعهٔ فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تأثیر شایان توجهی

دارد.

۴ با رویکرد برنامهٔ درسی ملی هماهنگی و انطباق کاملی دارد.

شایستگی‌های درس تاریخ

شرح هدف	دورهٔ تحصیلی
با کاوش در گذشته، جنبه‌هایی از میراث فرهنگی و تاریخی را در سطوح محلی و ملی شناسایی و نسبت به آنها احساس تعلق و تعهد می‌کند.	دوم ابتدایی
مهارت‌های کاوشگری را به منظور درک و فهم فرایند تکوین، تداوم و تحول زندگی اجتماعی در گذشته و تجزیه و تحلیل الگوها و روابط آن به کار می‌گیرد.	اول متوسطه
از طریق بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک، گذشتهٔ جوامع بشری و به ویژه تحولات تاریخ ایران، اسلام و جهان را تجزیه و تحلیل می‌کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل فرهنگی و اجتماعی بهره می‌گیرد.	دوم متوسطه

شایستگی‌های درس تاریخ پایهٔ دوازدهم

با جست‌وجو، گردآوری، بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک تاریخی، گذشتهٔ جوامع بشری و به ویژه رویدادهای مهم تاریخ ایران و جهان را در دورهٔ معاصر تجزیه و تحلیل می‌کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل فرهنگی و اجتماعی بهره می‌گیرد.

الف) با مطالعه و تحلیل شواهد و مدارک مربوط به رویدادها و تحولات مهم سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران و جهان، پیوند میان زندگی اجتماعی در گذشته، حال و آینده، و تأثیر آن را در شکل‌گیری هویت ملی و تعامل فرهنگی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد.

ب) محتوای آموزشی موقعیتی فراهم خواهد آورد که دانش‌آموزان شواهد و مدارک، رویدادها و تحولات مهم تاریخ ایران و جهان در دوران معاصر را، با تأکید و توجه بر جنبه‌های فرهنگی و تمدنی، مورد تجزیه و تحلیل قرار دهند و نتایج و پیامدهای آن را بررسی کنند.

مفاهیم اساسی و خرد کتاب تاریخ (۳)

مفاهیم اساسی :

■ رویدادها و تحولات مهم و سرنوشت‌ساز ایران و جهان در دوره معاصر

خرده مفاهیم :

■ انقلاب‌های بزرگ و سرنوشت‌ساز جهان در آستانه دوران معاصر مانند انقلاب صنعتی، انقلاب آمریکا (جنگ استقلال) و انقلاب کبیر فرانسه؛

■ فراز و فرودهای مهم سیاسی ایران، مانند ظهور و سقوط حکومت‌ها؛

■ مواجهه سیاسی - نظامی، اقتصادی و فکری - فرهنگی ایران با کشورهای اروپایی در دوره

قاجار؛

■ جنگ‌های جهانی اول و دوم و جنگ سرد؛

■ جنبش‌ها و نهضت‌های سیاسی و اجتماعی تاریخ معاصر ایران به ویژه انقلاب مشروطه و

نهضت ملی شدن نفت؛

■ انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و دفاع مقدس.

مهارت‌های اساسی و خرد کتاب تاریخ (۳)

مهارت‌های اساسی :

■ کاوشگری در برخی از موضوع‌ها و پدیده‌های مهم و سرنوشت‌ساز تاریخی، شناسایی و کشف روابط علی و معلولی و تحلیل رویدادهای سرنوشت‌ساز تاریخ ایران و جهان در دوران معاصر.

خرده مهارت‌ها :

■ جست‌وجو، شناسایی و گردآوری شواهد و مدارک تاریخی؛

■ تنظیم رویدادهای مهم تاریخی بر اساس زمان وقوع و نمایش آنها روی نمودار خط زمان؛

■ ارزیابی و تحلیل علل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات مهم تاریخی از طریق بررسی روابط

علی و معلولی آنها؛

■ درک تعاملات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جوامع گذشته و ارزیابی تأثیر گذشته بر

نگرش‌ها و رفتار مردمان و جوامع امروزی؛

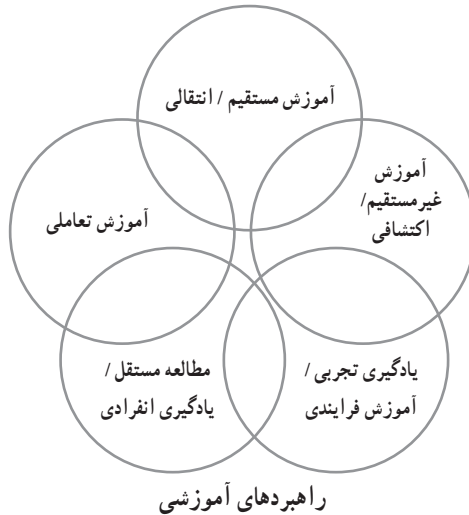
■ احساس همدلی و قدردانی نسبت به میراث تاریخی در گستره محلی تا جهانی.

راهبردهای یاددهی – یادگیری

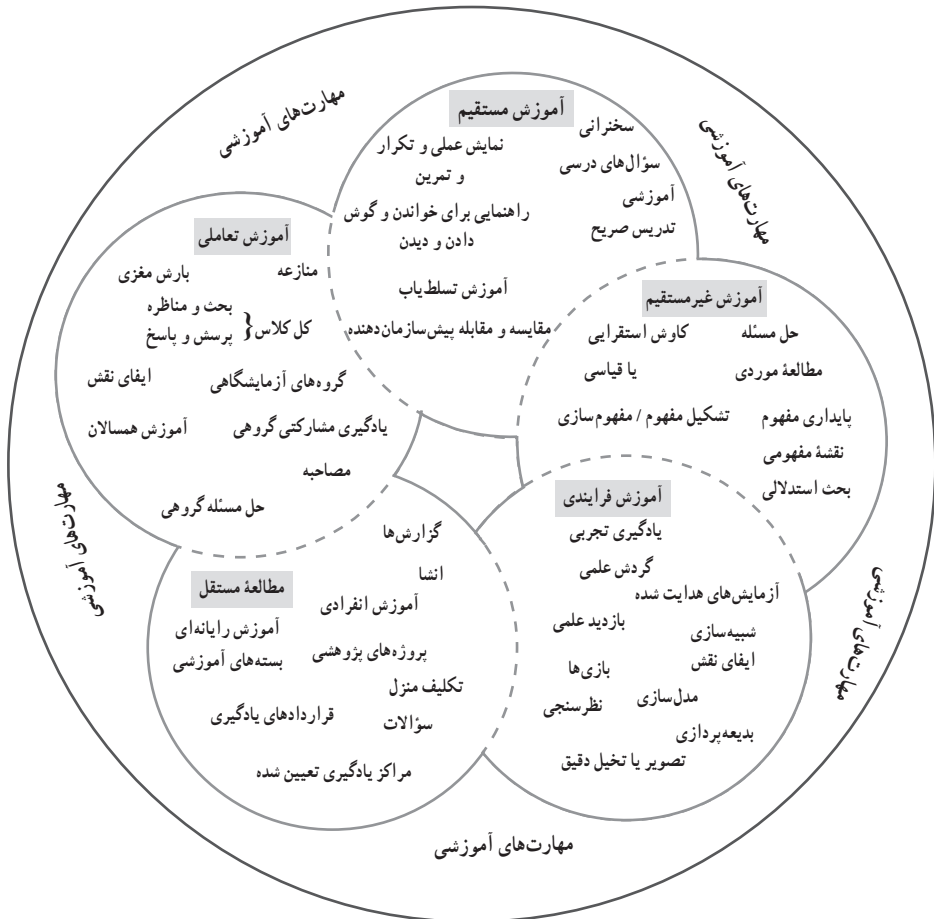
راهبردهای یادگیری یکی از عناصر اصلی برنامهٔ درسی محسوب می‌شوند. در برنامه‌های درسی، بر پایه هدف‌های مورد نظر، راهبردهای یاددهی – یادگیری مناسب انتخاب و به کار گرفته می‌شوند. در واقع این راهبردهای آموزشی هستند که رویکرد معلم را در دستیابی به هدف‌های یادگیری معین می‌کنند. به عبارت دیگر، راهبردها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی‌اند که معلم برای نیل به هدف‌های یادگیری از آنها بهره می‌برد.

راهبردهای آموزشی به چند گونه قابل تقسیم‌اند؛ از جمله:

- راهبردهای آموزشی مستقیم (انتقالی)
- راهبردهای آموزشی غیرمستقیم (اکتشافی)
- راهبردهای آموزشی تعاملی
- راهبردهای آموزشی فرایندی
- راهبردهای مطالعه مستقل

هریک از این راهبردها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی را شامل می‌شوند. برای نمونه، راهبرد آموزشی غیرمستقیم شامل روش‌های آموزشی حل مسئله، مطالعهٔ موردی، کاوشگری، مفهوم‌سازی و... می‌شوند. در ادامه چند نمونه از روش‌های متناسب درس تاریخ عرضه می‌گردد.

۱- روش تدریس مبتنی بر پیش‌سازمان‌دهنده

در این روش یادگیرنده ترغیب می‌شود به اینکه میان دانش جدید خود با دانش قبلی‌اش ارتباط برقرار کند. در این فرایند معلم با سازمان‌دهی دقیق مواد آموزشی و تجربه‌های یادگیری، زمینه‌ای فراهم می‌آورد برای اینکه دانش یادگیرنده صورت معناداری پیدا کند. آزوئل در کتاب «روان‌شناسی تربیتی از دیدگاه شناختی» تأکید می‌کند که در این روش سه هدف دنبال می‌شود:

- تدارک چارچوب نظری یا مفهومی برای یادگیری‌های آتی؛
- ایجاد ارتباط میان گنجینه اطلاعات کنونی و اطلاعات حاصل از یادگیری‌های جدید؛
- ایجاد پلی بین ساخت شناختی پیشین و ساخت شناختی در حال ظهور.

«پیش‌سازمان‌دهنده» خلاصه‌ای از اطلاعات کلامی یا تصویری است که از محتوای مورد نظر دیدی کلی ارائه می‌کند و مبین مفاهیم عمده‌ای است که در واقع چتری برای یادگیری مفاهیم جدید محسوب می‌شوند. در واقع پیش‌سازمان‌دهنده به مثابه «داربستی» عمل می‌کند که اطلاعات تفصیلی را می‌توان به آن ارتباط داد یا وصل کرد. معلم با این روش مطالب جدید را با مطالب آموخته شده قبلی دانش‌آموز پیوند می‌دهد.

مراحل تدریس

۱. ارائه پیش‌سازمان‌دهنده

مثال: معلم تاریخ قصد دارد مطالبی درباره جنگ عراق و کویت ارائه دهد. ابتدا به موضوع‌ها و دلائلی که معمولاً به جنگ بین دو کشور (در حالت عمومی) منجر می‌شوند، اشاره می‌کند؛ مانند: ایدئولوژی، سرزمین، دسترسی به راه‌های تجاری و... سپس از دانش‌آموزان می‌خواهد که بگویند چه علل و عواملی باعث جنگ میان کویت و عراق شد.

۲. ارائه مطالب درسی جدید: در این مرحله، مطالب درسی جدید به شیوه سخنرانی، بحث، فیلم و... ارائه می‌شوند. استفاده از این شیوه موجب می‌شود، ساخت‌شناختی دانش‌آموز به مفاهیمی که از قبل آموخته بوده است، پیوند بخورد و بر اساس آن یادگیری معناداری شکل بگیرد.

۳. تحکیم سازمان‌شناخت: معلم در فرایند یاددهی - یادگیری، به منظور تثبیت آموزش، مثال‌ها و نمونه‌های متنوعی ارائه می‌کند. در واقع سعی می‌کند ارتباط مفاهیم جدید را با زمینه شناختی دانش‌آموزان تقویت و تثبیت کند.

انواع پیش‌سازمان‌دهنده:

■ توضیحی: وقتی مفهوم اساسی بسیار انتزاعی است و نمی‌توان به راحتی آن را با دانسته‌های قبلی دانش‌آموزان پیوند زد، از این نوع سازمان‌دهنده استفاده می‌شود. در واقع این دسته از سازمان‌دهنده‌ها برای مطالب ناآشنا داربست ذهنی مناسبی ایجاد می‌کنند.

■ مقایسه‌ای: از این روش وقتی استفاده می‌شود که مفهوم برای دانش‌آموز نسبتاً آشنا باشد. در این صورت دانش‌آموز بین مفاهیم جدید و مفاهیمی که قبلاً آموخته است، ارتباط برقرار می‌کند. در این فرایند از دانش‌آموزان خواسته می‌شود تا نحوه ارتباط بین مطالب جدید و پیش‌سازمان‌دهنده را بیان کنند، مثال‌های بیشتری ارائه دهند و مطالب اساسی درس را در قالب تفکر خود بیان کنند.

محاسن الگوی پیش‌سازمان‌دهنده :

- ۱ جریان یادگیری را بهبود می‌بخشد.
- ۲ یادگیری را معنادار می‌سازد.
- ۳ قابلیت یادگیرنده را برای یادگیری افزایش می‌دهد.
- ۴ یادگیری مطالب ناآشنا را تسهیل می‌کند.
- ۵ روابط میان مفاهیم اساسی درسی را مشخص می‌سازد.

۲- روش تدریس مبتنی بر کاوشگری

در این روش، تدریس با ارائه یک مفهوم نسبتاً پیچیده آغاز می‌شود و دانش‌آموزان، ضمن استفاده از راهبردهای تفکر و همفکری با یکدیگر، موفق به درک آن مفهوم می‌شوند. روش تدریس کاوشگری فرایندی تعاملی است. یعنی معلم و دانش‌آموز طی آن به همکاری و هم‌اندیشی با هم می‌پردازند و معلم به صورت کنترل شده این فرایند را هدایت می‌کند.

مراحل روش تدریس کاوشگری :

- ۱ مواجه ساختن دانش‌آموزان با مسئله؛
- ۲ برانگیختن و هدایت دانش‌آموزان برای گردآوری اطلاعات مناسب؛
- ۳ به کار بستن اطلاعات گردآوری شده؛
- ۴ تحلیل داده‌ها و قاعده‌سازی؛
- ۵ بازبینی فرایند کاوشگری و اصلاح نتایج به دست آمده.

از طریق کاوشگری دانش‌آموزان یاد می‌گیرند دقیق باشند، موقعیت‌ها را تحلیل و تفسیر کنند، در جست‌وجوی یافتن زیرساخت‌های فکری باشند و موفقیت‌های خود را احساس کنند. در این روش محتوا در اختیار دانش‌آموزان قرار نمی‌گیرد بلکه دانش‌آموزان خود تولیدکننده محتوا هستند.

علاوه بر این، نتایجی که دانش‌آموزان اعلام می‌کنند قطعی نیست و موقتی تلقی می‌شود و لازم است دانش‌آموزان بدانند که ممکن است نتایج اصلاح شوند.

نقش معلم در پرورش مهارت‌های مربوط به هر یک از گام‌های یاد شده اهمیت دارد. لازم است معلم در ذهن فراگیرندگان نگرش مثبتی نسبت به یادگیری ایجاد کند. فضایی که معلم برای یادگیری ایجاد می‌کند، در شکل‌گیری نگرش آنان نسبت به یادگیری نقشی اساسی دارد. این فضا باید به گونه‌ای باشد که فراگیرندگان را به تفکر مستقل، اشتیاق به یادگیری و احترام به دیگران برانگیزد.

۳- روش تدریس مبتنی بر بحث گروهی

این روش تدریس نیز از دسته روش‌های تدریس «دانش‌آموز محور» است و در پی تحقق هدف‌های

زیراست :

- آماده‌سازی دانش‌آموزان برای مشارکت در فرایند یادگیری؛
- ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان؛
- ترغیب دانش‌آموزان به تحلیل انتقادی مفاهیم، مهارت‌ها و نگرش‌ها؛
- ترغیب دانش‌آموزان به منظور ارائه راه‌حل‌های خلاقانه برای مسائل؛
- پرورش مهارت‌های همکاری و همفکری.

انواع بحث‌های گروهی : در این نوع بحث، معمولاً معلم به‌عنوان رهبر گروه برگزیده می‌شود و گاهی یکی از اعضای شرکت‌کننده در بحث، رهبر گروه می‌شود. در برخی موارد امکان دارد گروه بدون رهبر مشخصی اداره شود. گاه نیز در فرایند کار، رهبری برای گروه انتخاب می‌شود. معمولاً گروه بدون رهبر نمی‌تواند تکالیف ارائه شده را به خوبی هدایت کند.

برخی مسئولیت‌های رهبر گروه عبارت‌اند از :

- مدیریت جلسه که شامل تدارک امکانات لازم برای بحث، تقسیم زمان، کنترل وقت، جمع‌بندی بحث و ... است.
- بیان هدف و روند بحث که شامل توضیح درباره‌ی آغاز، ادامه و پایان بحث است.
- آغاز بحث و تلاش برای حفظ انگیزه طی بحث که شامل جهت دادن به جریان بحث و حفظ آن در ارتباط با هدف بحث است.
- ترغیب اعضا به کار و گفت‌وگو، و کنترل رفتار آنان که شامل ایجاد تعادل برای مشارکت افراد در بحث است.
- نتیجه‌گیری از بحث که شامل نتیجه‌گیری از مطالب ارائه شده و گزارش کار ارائه شده است.

تعداد افراد گروه

مطلوب‌ترین تعداد برای بحث بین سه تا هفت نفر است. در صورتی که تعداد بیشتر از این باشد ممکن

است افراد کم حرف به صحبت کردن رغبت نشان ندهند و علاوه بر آن، کیفیت بحث پایین می‌آید.

مراحل تدریس بحث گروهی

الف) انتخاب موضوع بحث : در انتخاب موضوع بحث باید این معیار را در نظر بگیریم که موضوع به تحلیل و بررسی نیاز داشته باشد و بتوان دربارهٔ ویژگی‌های متفاوت آن بحث کرد؛ به گونه‌ای که از طریق این بحث، سطح درک و فهم دانش‌آموزان نسبت به آن موضوع افزایش پیدا کند.

ب) یافتن زمینهٔ مشترک و تقویت آن برای بحث : معمولاً این زمینه مشترک با یک مطلب خواندنی ایجاد می‌شود، ولی علاوه بر این می‌توان از ابزارها یا رسانه‌های دیگری نظیر برنامه‌های تلویزیون، فیلم آموزشی، گردش علمی و... استفاده کرد.

پ) بیان هدف بحث : در این مرحله می‌کوشیم هدف بحث برای دانش‌آموزان مشخص و بر اساس آن فعالیت گروه‌ها تنظیم شود. بیان هدف و نوشتن آن روی تختهٔ کلاس از انحراف فرایند بحث پیشگیری می‌کند، جریان بحث را آسان می‌سازد و بحث‌ها سامان‌یافته‌تر ادامه می‌یابند.

ت) تنظیم آرایش کلاس : در این مرحله با جابه‌جا کردن دانش‌آموزان، صندلی‌ها را به گونه‌ای آرایش می‌دهیم که دانش‌آموزان با یکدیگر تعامل بهتری داشته باشند.

ث) هدایت و کنترل جریان بحث : در این مرحله تلاش می‌کنیم وارد جریان بحث شویم و از گفته‌ها و بحث‌های دانش‌آموزان یادداشت برداری کنیم. لازم است زمان‌بندی بحث را کنترل کنیم و در فرایند بحث در کنار گروه‌ها قرار بگیریم تا به پرسش‌های احتمالی آنها جواب دهیم و اگر لازم باشد با طرح سؤال مناسب به هدایت بحث بپردازیم.

۴- روش تدریس پرسش و پاسخ

این روش به روش سقراطی معروف است. در این روش، سقراط نخست اندیشه‌ای را رویاروی دیگران قرار نمی‌داد، بلکه می‌کوشید عقیده و دانش کسانی را که با آنان در حال گفت‌وگوست، بسنجد و با نشان دادن نادرستی آنها به خودشان، آنان را به اندیشیدن و جست‌وجو برانگیزد.

در این روش، معلم شاگردان را به تفکر دربارهٔ مفهومی جدید یا بیان مطالبی تشویق می‌کند و ضمن جلب توجه آنان به مطلب یا درس جدید و تدریس آن، مستقیماً مطالبی را بیان نمی‌کند. بلکه با طرح سؤال‌های منظم، فعالیت ذهنی دانش‌آموزان را در مسیر مطالب و مفاهیم جدید راهبری می‌کند تا به این ترتیب خود آنان به کشف مفاهیم جدید توفیق یابند. این روش برای مرور مطالبی که قبلاً آموخته شده‌اند، ارزشیابی میزان درکی که شاگردان از مفهوم درس دارند، و نیز پرورش قدرت تفکر آنان بسیار مؤثر است.

در کلاس‌های پرجمعیت، معلم باید ترتیبی اتخاذ کند که همه شاگردان در جریان فعالیت‌های آموزشی قرار گیرند و فعالانه به اندیشیدن و پرسیدن وادار شوند.

هدف اساسی از کاربرد این روش یادگیری، تحریک تفکر، استعدادها، توانایی‌ها، علاقه‌ها، تقویت قدرت استدلال، سنجش و داوری، استفاده از تجربه‌ها و معلومات قبلی، و بالاخره ایجاد احساس اعتماد به نفس در دانش‌آموزان است.

مراحل تدریس پرسش و پاسخ:

الف) بیان و شرح هدف: به منظور درک بهتر دانش‌آموزان، هدف کلی و اصلی درس شرح داده می‌شود. هدف را باید با استفاده از واژه‌های ساده و عاری از ابهام توضیح داد تا مانع تفسیرهای مختلف از آن شود.

ب) پرسش و پاسخ: تلاش می‌شود با پرسش‌های مداوم، دانش‌آموزان به دادن پاسخ‌های مناسب وادار شوند. تذکر این نکته ضروری است که نباید همه پرسش‌ها را معلم مطرح کند، بلکه دانش‌آموزان نیز باید به پرسیدن ترغیب شوند.

پ) جمع‌بندی و سازمان‌دهی پایانی: آموخته‌های دانش‌آموزان از رهگذر پرسش و پاسخ جمع‌بندی و نتیجه بحث معلوم می‌شود.

۵- روش تدریس مبتنی بر همیاری (یادگیری مشارکتی)

یادگیری از طریق همیاری راهبردی است که دانش‌آموزان را در قالب گروه‌های منسجم و پایدار برای کار و تعامل با یکدیگر برمی‌انگیزد. کار گروهی بخش اصلی تحقق هدف‌های یادگیری در کلاس‌های درس است. یادگیری از این طریق مسئولیت‌پذیری شخصی را در میان تعاملات گروهی پرورش می‌دهد. معلم از نقش دانای کل خارج می‌شود و نقش تسهیل‌کننده یادگیری را بر عهده می‌گیرد. در این روش، دانش‌آموزان به صورت گروهی یاد می‌گیرند، ولی پیشرفتشان به صورت انفرادی سنجیده می‌شود. تعداد اعضای گروه در کلاس درس می‌تواند بین چهار تا هشت نفر تغییر کند.

یادگیری از این طریق، کلاس درسی با ماهیت اجتماعی ایجاد می‌کند که در آن، دانش‌آموزان به همبستگی‌هایی دست می‌یابند که در اثر آن قادر به دنبال کردن هدف مشترکی می‌شوند. اغلب اعضای گروه در این مورد که دیگر اعضا محتوای دروس را فراگیرند، احساس مسئولیت از خود نشان می‌دهند.

کار گروه زمانی خاتمه می‌یابد که همه اعضای گروه بر محتوای درس تسلط پیدا کنند. به علاوه، زمانی که اعضای گروه نسبت به یادگیری یکدیگر احساس مسئولیت می‌کنند و می‌کوشند مطالب را به یکدیگر بیاموزند، یادگیری انفرادی اتفاق می‌افتد.

یادگیری به این شیوه، مهارت برقراری ارتباط را در دانش‌آموزان افزایش می‌دهد. البته میزان اثرگذاری آن بستگی زیادی به مهارت‌های زیر دارد:

■ تعبیر و تفسیر واژگان و جمله‌ها به منظور درک و فهم بهتر؛

■ ارائه و دریافت بازخورد؛

■ دادن فرصت به دیگران برای بیان ایده‌ها؛

■ خودداری از اجبار اعضای گروه به پذیرش یک نظر.

روش‌های یادگیری از طریق همیاری:

۱- گروه‌های دانش‌آموزی با تقسیم موفقیت^۱ (STAD): در این روش، هر گروه یادگیری را، چهار تا شش نفر با توانایی‌های متفاوت از نظر کارایی تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، در هر گروه یادگیری یک دانش‌آموز موفق، دو، سه یا چهار دانش‌آموز متوسط و یک دانش‌آموز ضعیف قرار داده می‌شود. پس از گروه‌بندی، دانش‌آموزان ترغیب می‌شوند که به یکدیگر در یادگیری کمک کنند. در پایان کار معلم از دانش‌آموزان سنجش انفرادی به عمل می‌آورد.

۲- گروه بازی - مسابقه^۲: این روش شباهت زیادی به روش قبلی دارد، با این تفاوت که آزمون به جای پایان مطالعه در حین فعالیت به عمل می‌آید. برای دانش‌آموزان فعالیت‌ها یا بازی‌هایی طراحی می‌شوند و دانش‌آموزان در فرایند انجام آن از یکدیگر سؤال می‌کنند. اگر دانش‌آموزی از یک گروه نتواند به سؤال پاسخ دهد، دانش‌آموز دیگری کوشش می‌کند پاسخ آن را بگوید.

۳- با هم آموزشی: در این روش از دانش‌آموزان خواسته می‌شود، با همکاری اعضای گروه به تولید محصولی مشترک دست بزنند. برای مثال، روزنامه دیواری، یک بوستر یا ... تهیه کنند. در این روش، کار گروه مورد ارزشیابی قرار می‌گیرد.

۱- Student team \achievement division (STAD)

۲- Team\game tournament (TGT)

۴- یادگیری انفرادی مبتنی بر کمک گروه^۱: نخست گروه‌هایی با توانایی‌های متفاوت از دانش‌آموزان تشکیل می‌شوند. معمولاً تعداد اعضای هر گروه چهار نفر است. گروهی که پس از پایان کار یا مطالعه، عملکرد مطلوبی داشته باشد، امتیاز می‌گیرد. در این روش برخلاف سایر روش‌ها، یادگیری از طریق همیاری با یادگیری انفرادی تلفیق می‌شود.

کنترل کار یادگیری اعضا با استفاده از برگه پاسخ‌نامه آنها انجام می‌شود و در صورت وجود مشکل برای حل آن اقدام می‌کنند. آزمونی که به منظور سنجش یادگیری هر مبحث به عمل می‌آید، به صورت انفرادی است. در این روش هر عضو گروه مسئولیت کنترل فعالیت‌ها و هدایت فرایند پیشرفت یادگیری را بر عهده دارد و بیشتر وقت کلاس به ارائه محتوا از سوی گروه‌های کوچک دانش‌آموزان تخصیص داده می‌شود.

۵- روش جورچین: در این روش دانش‌آموزان به گروه‌های شش نفری تقسیم می‌شوند. سپس به هر عضو از اعضای گروه مقدار معینی از محتوا/ متن درس داده می‌شود. اعضای گروه متن دریافتی را به صورت انفرادی مطالعه می‌کنند. سپس افرادی که محتوا/ متن یکسانی در اختیار داشته‌اند، با هم جمع می‌شوند و یک گروه تخصصی تشکیل می‌دهند.

در گروه تخصصی افراد راهکارهای گوناگون تدریس متن را بررسی می‌کنند و پس از یافتن راهکاری اثربخش به گروه اصلی بر می‌گردند. در گروه اصلی، هر عضو یافته‌هایش را به سایرین ارائه می‌دهد. اعضا به اظهارات هم‌گروه‌های خود به دقت گوش می‌دهند و برای دریافت اطلاعات تلاش می‌کنند. در پایان کار، اعضا با توافق یکدیگر از موضوع‌ها و مباحث مطرح شده نتیجه‌گیری می‌کنند.

۶- پژوهش گروهی^۲: در این روش دانش‌آموزان در گروه‌های کوچک با استفاده از روش‌های پژوهش مشارکتی و بحث‌های گروهی به فعالیت می‌پردازند.

در روش پژوهش گروهی، دانش‌آموزان به گروه‌های دو تا شش نفره تقسیم می‌شوند و هر گروه موظف است موضوعی را برای پژوهش انتخاب کند. پس از انتخاب موضوع پژوهش، هر یک از اعضای گروه بخشی از پژوهش را بر عهده می‌گیرد و در پایان کار پژوهش، گروه‌ها یافته‌هایشان را به دانش‌آموزان کلاس عرضه می‌کنند.

۱- Individually learning based team assistance (ILBTA)

۲- Group research (GR)

بخش دوم: راهنمای تدریس تاریخ (۳)

ایران و جهانِ معاصر

منطق و فلسفه طراحی درس

تقویت روحیه کوشگری و ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی، از جمله شایستگی‌های مورد تأکید برنامه درسی تاریخ در دوره دوم متوسطه به شمار می‌رود. به منظور تحقق این هدف، درسی با عنوان تاریخ‌نگاری و گونه‌های منابع دوره معاصر در ابتدای کتاب طراحی و تدوین شده است. یکی از مؤلفه‌های مهم سواد تاریخی، شناسایی، بررسی و نقد منابع و مآخذ است. محتوای این درس به گونه‌ای طراحی و سامان‌دهی شده است که دانش‌آموزان، ضمن بررسی تغییر و تحولات تاریخ‌نگاری در دوره معاصر، با گونه‌های مختلف منابع تاریخ ایران در این دوره آشنا شوند و نمونه‌هایی از شواهد و مدارک مندرج در آنها را ارزیابی کنند. این اقدام به دانش‌آموزان کمک می‌کند که توان کوشگری خود را توسعه بخشند، مهارت‌های پژوهش و یادگیری خود را تقویت کنند و به صورت مادام‌العمر از آن بهره بگیرند.

توجه داشته باشید، دانش و مهارت‌هایی که دانش‌آموزان در درس اول تحصیل می‌کنند، ارتباط و پیوند مستقیم و مؤثری با محتوا و مهارت‌های سایر درس‌های کتاب دارد. عمده منابعی که در درس اول معرفی شده‌اند، در درس‌های بعدی مورد استناد قرار می‌گیرند و شواهد و مدارک استخراج شده از آنها موقعیت ارزشمندی را برای دانش‌آموزان فراهم می‌آورد تا مهارت‌های سواد تاریخی خود را ارتقا بخشند و با بهره‌گیری از آنها رویدادهای مهم را تحلیل و تفسیر کنند.

هدف‌ها و انتظارات

هدف کلی :

- سیر تحولات تاریخ‌نگاری را بشناسند و منابع دوره معاصر را شناسایی و دسته‌بندی کنند.

هدف‌های جزئی :

- ارزیابی و توصیف مشخصات و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی؛
- شناسایی زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر تکوین تاریخ‌نگاری مدرن؛

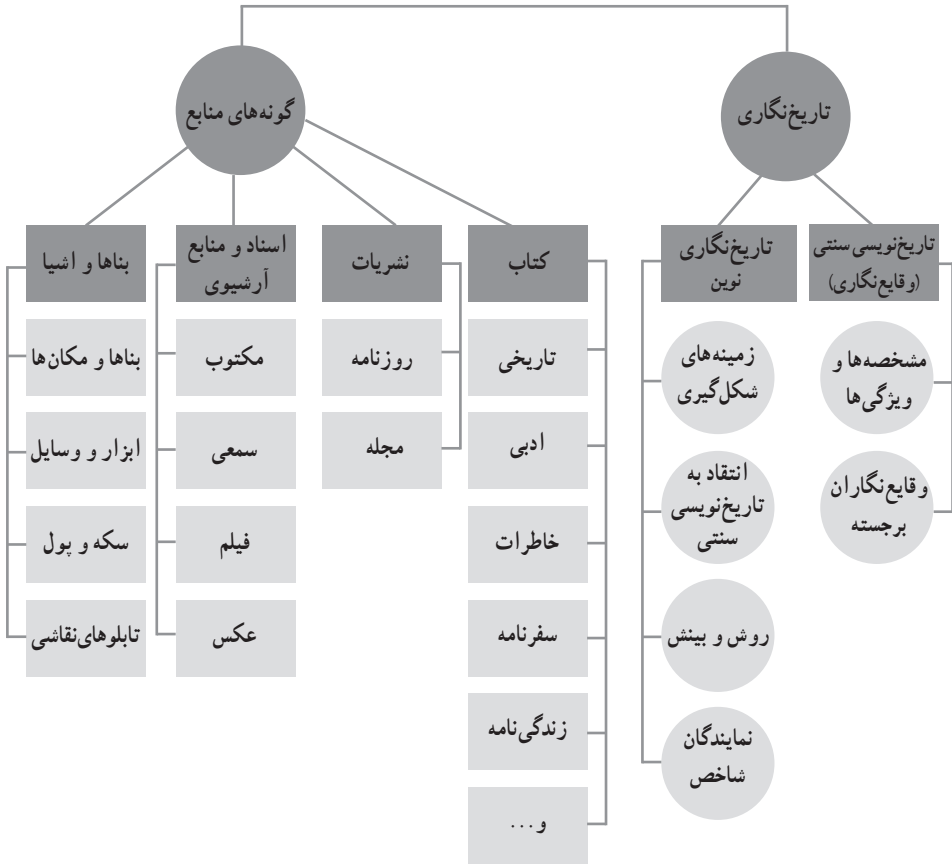
- تجزیه و تحلیل بینش و روش تاریخ‌نگاری جدید؛
- شناسایی و دسته‌بندی منابع تاریخ‌پژوهی دوره معاصر؛
- ارزیابی ویژگی و اهمیت گونه‌های مختلف منابع دوره معاصر؛
- شناسایی و معرفی برخی از آثار و مکان‌های تاریخی دوره معاصر در استان یا شهر محل زندگی خود.

انتظارهای عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ مهم‌ترین تغییر و تحولات تاریخ‌نگاری ایران در دوره معاصر را با بیان علل و نتایج بیان کنند.
 - ✓ با استفاده از شواهد و مدارک، ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی و جدید را ارزیابی کنند.
 - ✓ گونه‌های مهم منابع تاریخ معاصر ایران را شناسایی و دسته‌بندی کنند.
 - ✓ با استفاده از شواهد و مدارک، اهمیت و نقش هر دسته از منابع دوره معاصر را در پژوهش‌های تاریخی توضیح دهند.
 - ✓ با رجوع به کتابخانه‌های عمومی یا تخصصی محل زندگی خود، حداقل یک دسته از منابع تاریخ معاصر را شناسایی و فهرست کنند.
 - ✓ مشهورترین مورخان دوره معاصر و آثار آنان را شناسایی کنند.
 - ✓ با رجوع به پورتال «اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری» و یا دیگر مراکز تحقیقاتی استان یا شهر محل زندگی خود، آثار و مکان‌های تاریخی دوره معاصر را شناسایی و فهرست کنند و گزارشی درباره یکی از آنها آماده سازند.

شبکه مفهومی

شبکه مفاهیم درس ۱ (تاریخ‌نگاری و گونه‌های منابع دوره معاصر)

مرور فعالیت‌ها

بخش مهمی از طراحی آموزشی کتاب را فعالیت‌هایی تشکیل می‌دهند که در لابه‌لای محتوای درس درج شده‌اند. بنابراین، انجام این فعالیت‌ها، جزء اساسی فرایند تدریس یاددهی – یادگیری به شمار می‌رود و بی‌اعتنایی به آنها و یا وانهادن اجرای آنها به زمانی خارج از کلاس درس، موجب اختلال در امر یادگیری و نقصان در تحقق هدف‌های آموزشی و دستیابی به شایستگی‌ها و مهارت‌های مورد انتظار خواهد شد.

فعالیت ۱

منطق : فلسفه وجودی این فعالیت تأمل و تمرکز دانش‌آموزان بر ویژگی‌ها و خصوصیات اساسی تاریخ‌نگاری سنتی و استنباط محاسن و معایب این گونه تاریخ‌نویسی از طریق بحث و گفت‌وگوست. راهنمایی برای اجرا : از دانش‌آموزان بخواهید با مطالعه و تفکر در فهرست ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی که در صفحه ۲ کتاب درج شده است، نظر و دیدگاه خود را به صورت مستدل بیان کنند. همچنین توجه آنان را به این نکته جلب کنید که اغلب تاریخ‌نگاران سنتی در خدمت فرمانروایان و وابسته به صاحبان قدرت بوده‌اند و این پرسش را طرح کنید که این وضعیت چه تأثیر مثبت و منفی می‌توانست بر نتیجه کار این گونه مورخان داشته باشد؟ چرا که چنین وضعیتی از یک سو شرایط و امکانات مطلوب و مناسبی برای وقایع‌نگاران و تاریخ‌نویسان سنتی فراهم می‌آورد. آنان به واسطه ملازمت و همراهی با فرمانروایان و حکمرانان می‌توانستند از نزدیک ناظر و شاهد خیلی از وقایع باشند و یا حتی به اسناد و مدارک دسترسی پیدا کنند. از سوی دیگر، پیوستگی و وابستگی تاریخ‌نگاران سنتی به صاحبان قدرت، محدودیت‌ها و موانعی را نیز برای این دسته از مورخان ایجاد می‌کرد و محتمل بود که زمینه‌ای برای تملق‌گویی، ناسزانی، تحریف، تخفیف، بزرگ‌نمایی و کتمان بخشی یا کل واقعیت به وجود آورد.

فعالیت ۲

منطق : فعالیت‌هایی از نوع بررسی شواهد و مدارک، علاوه بر آنکه دانش‌آموزان را با منابع یک دوره یا موضوع آشنا می‌کند، زمینه‌ای برای تقویت مهارت تحلیل و تفسیر شواهد و مدارک، و استنباط و دریافت‌های تاریخی فراهم می‌آورد. افزون بر آن، اجرای چنین فعالیت‌هایی، موجب توانمند شدن دانش‌آموزان در خواندن متون تاریخی و آشنایی با سبک نوشتاری و ادبیات دوره‌های مختلف تاریخی می‌شود.

راهنمایی برای اجرا : چنانچه دانش‌آموزان خوب راهنمایی و کمک شوند که دو متن ارائه شده از دو منبع تاریخی را به طور دقیق و صحیح بخوانند به صورت گروهی قادر خواهند بود که به پرسش‌های ردیف ۱ و ۲ فعالیت پاسخ دهند. در خصوص پرسش ردیف سوم لازم به توضیح است که ناصرالدین‌شاه قاجار پس از آشنایی با میرزا محمد جعفر خورموجی، ملقب به «حقایق‌نگار»، او را مأمور نوشتن تاریخ دوران سلطنت خود به دور از تکلف و تملق کرد. خورموجی کتاب

«حقایق الاخبار ناصری» را در دو جلد تألیف کرد و در سال ۱۲۸۴ق چاپ سنگی کرد. از جمله امتیازات خاص این کتاب بر دیگر تاریخ‌های دوره ناصری، بیان صریح و صحیح ماجرای قتل میرزا تقی‌خان امیر کبیر است. همین موضوع موجب ناخشنودی شاه و درباریان شد و نسخه‌های چاپ‌شده حقایق الاخبار را جمع‌آوری کردند. خورموجی پس از آن ناگزیر شد به عتبات عالیات در عراق مهاجرت کند و سرانجام در سال ۱۳۰۱ق در بغداد درگذشت.

فعالیت ۳

منطق: مقصود از طراحی این فعالیت آن است تا فرصتی فراهم آید تا دانش‌آموزان در خصوص یک موضوع کلیدی دوره معاصر، یعنی تنوع و تکثر فراوان منابع تاریخی نسبت به دوران پیش از آن، با یکدیگر همفکری و مباحثه کنند.

راهنمایی برای اجرا: به دانش‌آموزان کمک کنید در مباحثات و گفت‌وگوهای علمی خود در این موضوع، به یک مفهوم اساسی که نه تنها پاسخ اصلی این فعالیت، بلکه مسئله محوری تاریخ معاصر ایران نیز به شمار می‌رود، دست یابند. این مفهوم کلیدی، چیزی نیست جز «مواجهه فکری و فرهنگی ایرانیان با تمدن جدید غرب» در دوره قاجار و پس از آن. این مواجهه تأثیر بسزایی بر کمیت و کیفیت منابع تاریخی در دوره معاصر برجای نهاد.

فعالیت ۴

منطق: هدف از طراحی این فعالیت، آشنایی دانش‌آموزان با گونه‌های منابع تاریخی از جمله سفرنامه‌ها در دوره معاصر و درک اهمیتی و ارزشی است که این دسته از منابع در خصوص پژوهش درباره موضوع‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و هنری دارند.

راهنمایی برای اجرا: دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید با خواندن صحیح و کامل متن‌های مورد نظر، با همفکری یکدیگر استنباط و استدلال کنند که این منابع برای پژوهش در حوزه مطالعاتی می‌توانند کاربرد مناسبی داشته باشند. به عبارت دیگر، محتوای این منابع در چه موضوع یا حوزه‌های موضوعی اطلاعات ارزشمند و منحصر به فردی دارند.

منطق و فلسفه طراحی درس

دیدگاهی که برآمدن حکومت قاجار در ایران و مواجهه آن با کشورهای اروپایی در اوایل سده ۱۹ م را مبدأ آغاز تاریخ معاصر ایران می‌شمارد، مورد تأیید و پذیرش مؤلفان کتاب درسی تاریخ ۳ است. از این منظر، محتوای درس دوم کتاب، پیش‌درآمدی بر موضوع اصلی کتاب، یعنی تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود.

از آنجایی که مواجهه ایران با تمدن جدید غرب در دوره معاصر، مسئله‌ای کلیدی و متغیری مهم و سرنوشت‌ساز به شمار می‌رود، مطالعه و بررسی اوضاع و احوال ایران و جهان در آستانه دوران معاصر، اهمیت فوق‌العاده‌ای در شناخت و تحلیل علل، ابعاد، آثار و پیامدهای چنین مواجهه‌ای دارد. در واقع مطالعه وضعیت ایران و جهان در آستانه دوره معاصر به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا بفهمند، ایران و سایر کشورها به خصوص جهان غرب (اروپا و آمریکا) چگونه و با چه شرایطی وارد این دوره شدند. به عبارت دیگر، مقصود اصلی مبحث ایران در این درس، آن است که دانش‌آموزان با بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک، درک کنند کشور ما پس از حدود سه ربع قرن کشمکش‌های داخلی، رقابت‌های ایلی و درگیری‌های خارجی که در مجموع به فرسودگی و تقلیل ظرفیت و توان اجتماعی، اقتصادی و نظامی جامعه ایرانی انجامید، پا به دوره معاصر تاریخ خود نهاد. در سوی مقابل، کشورها و دولت‌های اروپایی، با پشت سر نهادن دورانی از انقلاب‌های علمی، فکری، سیاسی، اقتصادی و صنعتی در سده‌های ۱۷ تا ۱۹ م، که موجب ارتقای روزافزون قدرت همه‌جانبه جوامع غربی شد، در اوایل روی کار آمدن قاجارها مواجهه گسترده و تأثیرگذاری با ایران پیدا کردند و سیاستمداران و نخبگان ایرانی را کاملاً غافلگیر ساختند. بنابراین، بدون مطالعه و شناخت وضعیت و تحولات مهم ایران و جهان در آستانه دوره معاصر، درک رویدادها و تحولات این دوره دشوار و ناقص خواهد بود.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

● با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، زمینه، علل، آثار و پیامد رویدادها و تحولات مهم سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران و جهان، از جمله انقلاب‌های بزرگ را در آستانه دوره معاصر شناسایی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

■ شناخت زمینه‌ها، علل، آثار و نتایج رویدادها و تحولات مهم سیاسی و نظامی ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه، به ویژه نقش ایلات و عشایر؛

■ ارزیابی وضعیت اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه؛

■ ارزیابی نظام اداری (دیوانسالاری) ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه؛

■ شناخت دستاوردهای مهم جامعه ایران در عرصه علم، فرهنگ، هنر و معماری در دوره‌های افشاریه و زندیه؛

■ شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر ضعف و انحطاط حکومت گورکانیان و امپراتوری عثمانی در سده‌های ۱۷ و ۱۸م؛

■ ارزیابی دلایل و نتایج انقلاب باشکوه انگلستان در سده ۱۷م؛

■ شناخت علل و پیامدهای جنگ‌های استقلال (انقلاب) آمریکا؛

■ تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج سیاسی و اجتماعی انقلاب کبیر فرانسه؛

■ تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج سیاسی، نظامی، اقتصادی و زیست محیطی انقلاب صنعتی.

انتظارهای عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :

✓ آثار و پیامدهای سیاسی - نظامی سقوط حکومت صفوی را در ابعاد داخلی و خارجی شرح

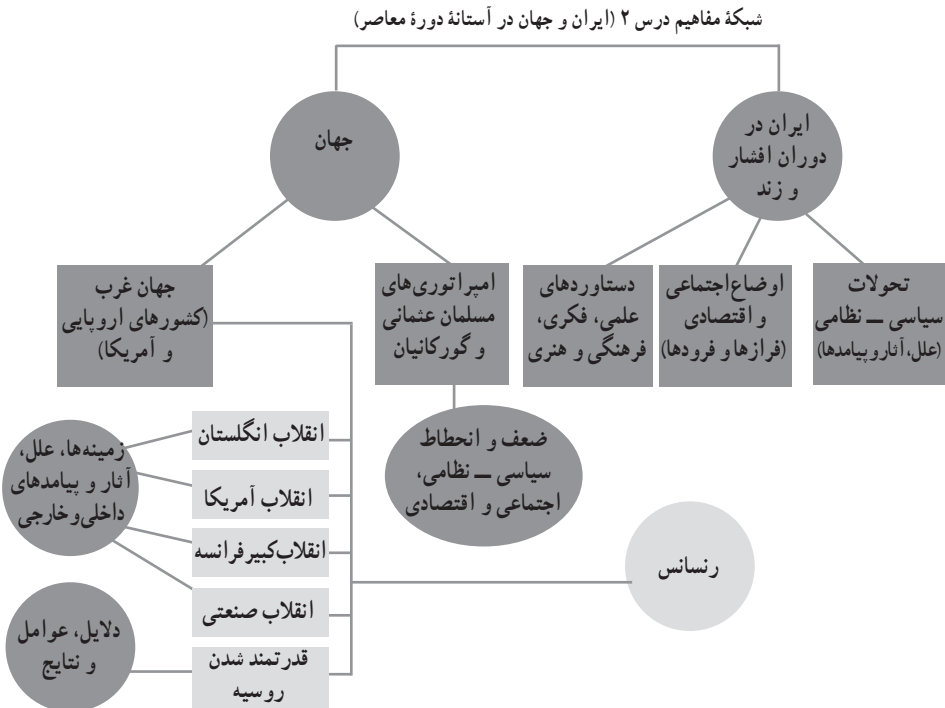
دهند.

✓ علت و پیامدهای حضور مؤثر ایلات را در تحولات سیاسی دوره معاصر بیان کنند.

✓ نقش و اقدامات نادرشاه افشار را در تحولات سیاسی - نظامی پس از صفویه توضیح دهند.

- ✓ وضعیت سیاسی و اقتصادی ایران را در دوره‌های افشاریه و زندیه در یک نگاه کلی ارزیابی و تحلیل کنند.
- ✓ دلایل و عوامل مؤثر بر ضعف و انحطاط حکومت گورکانیان هند و امپراتوری عثمانی را در سده ۱۸م، استنباط، استخراج و فهرست کنند.
- ✓ اهمیت و تأثیر انقلاب باشکوه انگلستان (۱۶۸۸م) را شرح دهند.
- ✓ علت جنگ‌های استقلال (انقلاب) آمریکا و مهم‌ترین پیامدهای آن را بیان کنند.
- ✓ زمینه‌ها و علل اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی انقلاب کبیر فرانسه را شناسایی و تحلیل نمایند.
- ✓ آثار و پیامدهای مهم سیاسی، نظامی، اقتصادی و زیست‌محیطی انقلاب صنعتی را ارزیابی و تحلیل کنند.

شبکه مفهومی

جدول سال شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران و جهان در آستانه دوره معاصر

رویداد	سال
حمله سپاهیان عثمانی به امپراتوری مجارستان و محاصره وین	۱۶۸۳م
انتشار کتاب «اصول ریاضی فلسفه طبیعی» نوشته نیوتن و تأیید قانون جاذبه زمین	۱۶۸۷م
خلع جیمز دوم شاه انگلستان از سلطنت؛ انقلاب باشکوه	۱۶۸۸م
واگذاری سلطنت انگلستان به ویلیام و مری از سوی پارلمان؛ امضای لایحه حقوق انگلستان و پایه گذاری سلطنت مشروطه	۱۶۸۹م
انتشار دومین رساله جان لاک در زمینه حکومت مدنی	۱۶۹۰م
آغاز غربی کردن روسیه توسط پترکبیر	۱۶۹۷م
دوران فترت پس از صفویان و فرمانروایی تهماسب دوم	۱۱۳۵-۱۱۴۸ق ۱۷۲۳-۱۷۳۶م
اختراع ماکوی پرنده در صنعت پارچه بافی توسط جان کی در انگلستان	۱۷۳۳م
دوران سلطنت نادرشاه افشار	۱۱۴۸-۱۱۶۰ق ۱۷۳۶-۱۷۴۸م
فرمانروایی جانشینان نادر	۱۱۶۰-۱۲۱۲ق ۱۷۴۸-۱۷۹۷م
انتشار کتاب «قرارداد اجتماعی» روسو	۱۷۶۲م
دوره فرمانروایی کریم خان زند	۱۱۶۴-۱۱۹۳ق ۱۷۵۱-۱۷۷۹م
آغاز سلطه انگلستان بر هند	۱۷۶۳م
اختراع ماشین بخار توسط جیمز هارگروز انگلیسی	۱۷۶۴م
اختراع ماشین ریسندگی (با نیروی آب) توسط ریچارد آرکرایت	۱۷۶۹م
اختراع ماشین بخار توسط جیمز وات اسکاتلندی	۱۷۶۹م

رویداد	سال
دوره فرمانروایی جان‌شیران کریم خان زند	۱۱۹۳-۱۲۰۹ق ۱۷۷۹-۱۷۹۴م
تصویب اعلامیه استقلال آمریکا در کنگره قاره‌ای	۱۷۷۶م
تلفیق و تکمیل دستگاه‌های ریسندگی توسط ساموئل کرامتن	۱۷۷۹م
امضای معاهده صلح پاریس و به رسمیت شناختن استقلال آمریکا	۱۷۸۳م
تکمیل ماشین‌های بافندگی توسط ادموند کارترایت	۱۷۸۵م
اختراع ماشین پارچه بافی مکانیکی	۱۷۸۷م
آغاز انقلاب کبیر فرانسه با حمله مردم پاریس به زندان باستیل؛ صدور اعلامیه حقوق بشر و شهروندان در فرانسه	۱۷۸۹م
اختراع دستگاه پنبه پاک کنی	۱۷۹۳م
فرمانروایی ناپلئون بر فرانسه	۱۷۹۹-۱۸۱۵م
اختراع تفنگ ته بر	۱۸۰۰م
حمله ناپلئون به روسیه	۱۸۱۲م
برگزاری کنگره وین و برکناری ناپلئون از قدرت	۱۸۱۴-۱۸۱۵م
اختراع کشتی بخار به نام کلرمونت در آمریکا توسط رابرت فولتون	۱۸۰۷م
جنبش‌های استقلال طلبانه آمریکای لاتین	۱۸۰۸-۱۸۳۰م
اختراع لوکوموتیو بخار توسط جورج استیونسن انگلیسی	۱۸۱۴م
اختراع تلگراف توسط ساموئل مورس	۱۸۳۷م
آغاز استفاده از کشتی بخار اقیانوس پیما	۱۸۳۸م
اختراع تلفن توسط گراهام بل	۱۸۷۶م

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق: منظور اصلی از طراحی این فعالیت، آماده‌سازی دانش‌آموزان برای آغاز تدریس و یادگیری درس از طریق توجه دادن آنان به نقش کلیدی یکی از بازیگران مهم تحولات سیاسی تاریخ ایران، یعنی ایلات و عشایر در دوره معاصر و سده‌های پیش از آن است. در دوران پس از سقوط صفویه و در عصر قاجار تا زمان پهلوی، ایلات در فراز و فرودهای سیاسی، به ویژه ظهور و سقوط حکومت‌ها و سلسله‌ها نقش کلیدی و تعیین‌کننده‌ای داشتند. به همین سبب شناخت و تحلیل رویدادها و تحولات تاریخ معاصر ایران، بدون توجه به نقش و اهمیت این بازیگر برجسته، دشوار و ناممکن است. زیرا، نیروهای ایلیاتی که در استقرار و تثبیت حکومت صفویه سهم اساسی عهده‌دار بودند، در زمانه پس از فروپاشی زمامداری صفویان، در رقابتی شدید، خود قدرت را به دست گرفتند و حکومت‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه را بنیان نهادند. این نیروها در رویدادها و تحولات سیاسی دوره قاجار نیز سهم و جایگاه برجسته‌ای برعهده گرفتند.

راهنمایی برای اجرا: به منظور اجرای مطلوب این فعالیت و هدایت مناسب جریان بحث کلاسی، مسئله مورد بحث را در قالب دو موضوع طرح کنید: موضوع اول: ویژگی‌ها و خصوصیات جماعت‌های ایلی است که آنها را به بازیگر اصلی تحولات سیاسی تاریخ ایران تبدیل کرد. انتظار می‌رود در نتیجه راهنمایی‌های شما، دانش‌آموزان به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های اجتماعی، سیاسی و نظامی ایلات، مانند انسجام و اتحاد اعضای ایل، تبعیت کامل آنان از سران ایل، توان نظامی و قدرت جنگجویی مردان ایلیاتی و ظرفیت اقتصادی خودبسنده آنان بی‌بهرند و احتجاج کنند. موضوع قابل طرح دوم، فقدان ارتش دائمی و ثابت در ایران و وابستگی و نیاز قدرت سیاسی به توان رزمی و نیروی جنگجوی ایلات و عشایر است.

فعالیت ۲

منطق: این فعالیت، علاوه بر آنکه دانش‌آموزان را با یکی از منابع مهم تاریخی و ادبیات آن آشنا می‌کند و زمینه را برای استنباط و تحلیل تاریخی فراهم می‌آورد، ناظر بر یکی از مسائل و موضوع‌های مهم تاریخی جهان اسلام، یعنی اختلافات مذهبی شیعه و سنی است.

راهنمایی برای اجرا : دانش‌آموزان را تشویق کنید، متن نسبتاً متکلف نویسنده «تاریخ جهانگشای نادری» را با توجه واژه‌نامه زیر متن، به فارسی روان برگردانند. برای هدایت دانش‌آموزان برای رسیدن به پاسخ ردیف ۱ این فعالیت، توجه آنان را به مطالب ستون دوم بخش پایانی صفحه ۱۷ کتاب درسی جلب کنید. پرسش ردیف ۲ ناظر بر یکی از مسائل اجتماعی و دینی مهم جامعه ایرانی و حتی فراتر از آن، مسلمان در سراسر جهان است که در روزگار کنونی هم یک مسئله خظیر و مهم به شمار می‌رود. از این رو، دانش‌آموزان را تشویق کنید که درباره اقدام نادر برای پایان دادن به اختلافات شیعه و سنی و اتحاد جهان اسلام، نظر و دیدگاه خود را مستدل بیان کنند.

فعالیت ۳

منطق : محتوای این فعالیت ناظر بر یکی از موضوع‌های اثرگذار تاریخ ایران، یعنی نظام دیوانی و کارکرد وزیران و مشاوران است. دانش‌آموزان در کتاب‌های تاریخ ۱ و ۲ خوانده و آموخته‌اند که در تاریخ ایران، به ویژه در دوران اسلامی، دیوان‌سالاران و وزیران و مشاوران نقش برجسته‌ای به خصوص در تثبیت حکومت‌ها و اداره امور کشور داشتند. تردیدی نیست که ضعف نظام دیوان‌سالاری و فقدان وزیران برجسته در عصر نادرشاه، آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی ملموسی داشت و در سرنوشت حکومت افشاریه پس از نادرشاه تأثیرگذار بود. در این فعالیت چنین موضوعی به بحث گذاشته شده است.

راهنمایی برای اجرا : پیشنهاد می‌شود از پیش آموخته‌های دانش‌آموزان بهره بگیرید و با یادآوری نقش دیوان‌سالاران و وزیران بزرگ، مانند خاندان برمکیان، خواجه نظام‌الملک، خواجه رشیدالدین فضل‌الله و ... در تثبیت و تحکیم قدرت سیاسی سلسله‌های حکومتی و اداره امور در قرن‌های نخستین و میانه اسلامی، تأثیرات محتمل فقدان وزیران و مشاوران برجسته و کاردان در کنار نادرشاه افشار را به بحث بگذارید همچنین، توجه دانش‌آموزان را به پیامدهای حضور نداشتن دیوانیان برجسته در بروز اختلافات و جنگ‌های جانشینی نادر و ناکامی افشاریان در تثبیت اقتدار خود جلب کنید. به عبارت دیگر، جریان بحث کلاسی را به صورتی هدایت کنید که دانش‌آموزان به این دریافت و درک برسند که به واسطه فقدان حضور مؤثر و جدی اهل قلم (دیوانیان) در سازمان حکومتی افشاریه، پایه‌های اقتدار این حکومت صرفاً به شمشیر نادرشاه متکی بود و با قتل او و افتادن این شمشیر، امپراتوری نادر نیز فروپاشید.

فعالیت ۴

منطق: قبض و بسط مرزها و تغییرات محدوده جغرافیایی و قلمرو سلسله‌ها و زمامداران بزرگ، از جمله موضوع‌های مهم تاریخی است و نقشه‌های تاریخی یکی از ابزارهای مفید برای آموزش چنین موضوع‌هایی به شمار می‌روند. علاوه بر آن، نقشه‌خوانی، و تحلیل و تفسیر محتوای نقشه‌های تاریخی یکی از مهارت‌های سواد تاریخی محسوب می‌شود.

راهنمایی برای اجرا: از دانش‌آموزان بخواهید نقشه قلمرو نادرشاه (صفحه ۱۷) و نقشه قلمرو تحت فرمان کریم خان زند (صفحه ۲۰) را به دقت با یکدیگر مقایسه کنند و ضمن برشمردن تفاوت‌های این دو نقشه به لحاظ وسعت و قلمروی جغرافیایی، دلالت‌ها و علل سیاسی، نظامی و اجتماعی این تفاوت‌ها را با توجه به متن درس توضیح دهند.

فعالیت ۵

منطق و راهنمایی برای اجرا: یکی از موضوع‌های قابل اعتنا در مطالعات تاریخی توجه به تضادها و تناقض‌ها در گفتار و عملکرد نیروها و جریان‌های مؤثر در روند تاریخ است. منظور از این فعالیت آن است که دانش‌آموزان مفاد اعلامیه استقلال ایالات متحده آمریکا را که توسط نیوانگلندها صادر شد، با رفتار آنان نسبت به بومیان و ساکنان قدیمی آمریکا، یعنی جماعت‌های سرخ‌پوست و بردگان آفریقایی تبار، مورد سنجش قرار دهند.

ضمائم و ملحقات

۱- اعلامیه استقلال آمریکا (سال ۱۷۷۶م)

اندیشه‌های روشنگرانه، به ویژه اندیشه‌های مونتسکیو، لاک و روسو، تأثیر عظیمی در سراسر منطقه اقیانوس اطلس، به ویژه در مستعمرات انگلستان داشت. کوچ‌نشینان آمریکایی از اندیشه‌های آزادی خواهانه و برابری جویانه فیلسوفان عصر روشنگری برای استقلال از انگلستان و تأسیس حکومت ملی و آزاد بهره‌افروانی بردند. مردانی مانند جرج واشنگتن، توماس جفرسن، جیمز مدیسن، بنجامین فرانکلین و عده دیگری، با حرارت تمام از دیدگاه آزادی خواهی طرف‌داری می‌کردند. آنان آثار جان لاک، مونتسکیو و ژان ژاک روسو را خوانده و عقایدشان را پذیرفته بودند. این رهبران در مقایسه با مادر کشور خود یعنی انگلستان، هراس چندانی از دموکراسی مردمی نداشتند؛ زیرا در آمریکا توده نومید فقیران که ممکن بود رهبری طبقه متوسط و بالا را به مخاطره بیندازد، دیده

نمی‌شد. گمان می‌کنیم سه میلیون تن مستعمره‌نشین آمریکایی در آن زمان، بزرگ‌ترین گروه مرفه دنیا را تشکیل می‌داده‌اند.

جنگ انقلاب آمریکا با مناقشه همیشگی بین دولت بریتانیا و اتباع آن بر سر موضوع مالیات آغاز شد و با تصویب اعلامیه استقلال آمریکا به مرحله سرنوشت‌سازی رسید (آدلر، فیلیپ . جی، تمدن‌های عالم، ج ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳، ص ۴۶۰).

فراز مهمی از اعلامیه استقلال آمریکا در سال ۱۷۷۶م: «... ما این حقایق را مسلم می‌دانیم که انسان‌ها مساوی خلق شده‌اند و خداوند خالق، حقوق لاینفک معینی به آنان اعطا کرده است که حق حیات و آزادی و برخورداری از سعادت در زمره آن است.

برای تضمین این حقوق است که در میان بشر حکومت تأسیس شده است تا قدرت خود را تنها از رضایت کسانی بگیرد که بر آنان حکومت می‌کند. هرگاه شکلی از حکومت، برضد این غایت‌ها باشد، مردم حق دارند آن را تغییر دهند یا حذف کنند و حکومت دیگری برقرار سازند و شالوده آن را بر بنیاد چنین اصولی بگذارند و اقتدار آن را به صورتی سازمان دهند که به نظر خودشان با بیشترین احتمال، امنیت و سعادت آنان را به اجرا بگذارد...» (همان، ص ۴۶۴).

۲- اعلامیه حقوق بشر و شهروندی فرانسه (۱۷۸۹م)

فرازی از بندهای مهم و اساسی اعلامیه حقوق بشر و شهروندی فرانسه :

«نمایندگان مردم فرانسه متشکل در مجلس ملی ... در حضور و تحت توجه قادر متعال به شرح زیر به حقوق بشر و شهروندی اذعان دارند و اعلام می‌کنند :

۱ همه افراد بشر مساوی به دنیا می‌آیند و آزاد می‌مانند و حقوق برابر دارند.

۲ هدف هر پیوند سیاسی حفظ حقوق طبیعی و لاینفک انسان است؛ این حقوق عبارت است از برخورداری از آزادی و دارایی و امنیت و مقاومت در برابر سرکوب.

۳ اساساً ملت سرچشمه تمام حاکمیت است؛ هیچ گروه و هیچ فردی نمی‌تواند اعمال قدرت کند مگر اینکه به روشنی از ملت ناشی شده باشد.

۴ آزادی شامل قدرت انجام هر کاری است که به دیگران زیان نرساند؛ بدین ترتیب محدودیت برخورداری از حقوق طبیعی فقط تا آنجاست که استفاده سایر اعضای جامعه در بهره‌وری از همان حقوق را تضمین کند؛ این محدودیت توسط قانون معین می‌شود.

۵ قانون حق دارد فقط اعمالی را منع کند که به جامعه زیان وارد می‌سازد. کسی نباید مانع انجام آنچه شود که قانون منع نکرده و نباید کسی را مجبور به انجام کاری کرد که مجاز نشده است.

۶ قانون بیان اراده عمومی است... تمام شهروندان در برابر آن مساوی هستند و به‌طور برابر حق دسترسی به مشاغل، موقعیت‌ها و فرصت‌های عمومی را برابر با توانایی‌های خود بدون تمایز، به استثنای فضایل و استعداد، دارند.

۷ هیچ کس را نمی‌توان متهم، دستگیر و زندانی کرد، مگر در مواردی که قانون معین کرده و نحوه آن را نیز تجویز نموده باشد.

...

۱۰ هیچ کس را نمی‌توان به خاطر عقیده و حتی مذهب وادار به سکوت کرد، مشروط بر آنکه تظاهر به آن موجب اختلاف در نظم عمومی و قانونی نشود.

۱۱ تبادل آزاد عقاید و افکار یکی از گرانبهارترین حقوق انسان است. در نتیجه هر شهروند آزادانه حق گفتن و نوشتن و چاپ کردن دارد، منوط به قبول مسئولیت در برابر سوءاستفاده از آزادی‌هایی که قانون تصریح کرده است.

...

۱۲ برای نگهداری قوای عمومی و اجابت هزینه‌های دولت، تعیین مالیات عمومی لازم است. تعیین میزان مساوی آن برای تمام شهروندان به نسبت امکاناتشان ضرورت دارد.

...

۱۷ چون مالکیت مقدس و حق لاینفک انسان است، هیچ کس را نمی‌توان از این حق محروم کرد؛ مگر آنکه الزام عمومی و قانونی به صراحت آن را مشروط به رعایت عدالت و پرداخت غرامت کند (همان، ص ۴۶۴-۴۶۵).

۳- لایحه (اعلامیه) حقوق انگلستان

بارزترین نتیجه انقلاب باشکوه انگلستان در سال ۱۶۸۸م، تدوین و تصویب لایحه (اعلامیه) حقوق بود که پارلمان آن را در سال ۱۶۸۹م تصویب کرد و به تأیید ویلیام اورانژ، شاه جدید و همسرش مری، دختر جیمز دوم، پادشاه مخلوع رساند.

مهم‌ترین بندهای این لایحه که حقوق و قدرت را تضمین می‌کردند به شرح زیر بودند :

۱ حق تعلیق قوانین، یا اجرای قوانین، براساس اختیارات سلطنت و بدون رأی مجلس، غیرقانونی است.

۲ حق تعلیق یا اجرای قوانین، بر اساس اختیارات سلطنت، به صورتی که تاکنون بدان عمل شده، غیرقانونی است.

۳ شاه، از تشکیل دادگاه‌های ویژه، به منظور اجتناب از مجراهای عادی، منع می‌شود...

۴ گردآوری مالیات به نام شاه یا برای استفاده شاه، بدون اجازه مجلس غیرقانونی است...

...

۶ تشکیل یا نگهداری ارتش دائمی در کشور در زمان صلح خلاف قانون است، مگر با رأی مجلس.

...

۹ با آزادی بیان و بحث یا تصمیم‌گیری در مجلس نباید مخالفت شود، مگر با رأی مجلس.

۱۰ تعهدات فوق‌طاعت و جرایم فوق‌طاعت نباید تحمیل شود، و هیچ کیفر ظالمانه و نامتعارفی نباید به اجرا درآید.

...

۱۲ مجلس، برای اصلاح همه نابسامانی‌ها، تصحیح، تحکیم و حفظ قوانین، باید به طور مرتب تشکیل جلسه دهد (دان، راس .ئی، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، ج ۳، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴ش، ص ۲۲۲-۲۲۳).

با اعلامیه حقوق خودکامگی در انگلستان فرو مرد. انقلاب باشکوه را باید نخستین گام مهم در دنیا به سوی حکومت پارلمانی دانست که البته به هیچ وجه معنای انقلاب دموکراتیک را دربرداشت. اکثریت عظیمی از انگلیسی‌ها و برایتون‌ها در هیچ سطحی بالاتر از شورای روستا حق رأی نداشتند. مشارکت عموم مردها در انتخابات تا اواخر سده نوزدهم به تعویق افتاد؛ و برابری سیاسی زنان با مردان، صرف‌نظر از تعلق طبقاتی آنان، تا سده بیستم محقق نشد (آدلر، ج ۱، ص ۴۲۳).

سیاست و حکومت در عصر قاجار (از آغاز تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه)

درس سوم

منطق و فلسفه طراحی درس

مطالعهٔ اوضاع سیاسی ایران در دهه‌های آغازین دورهٔ معاصر، یعنی از تأسیس حکومت قاجار تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه، از دو بعد داخلی و خارجی حائز اهمیت است.

از بعد داخلی، پس از حدود ۷۰ سال آشوب و بی‌ثباتی سیاسی در کشور، با به قدرت رسیدن ایل قاجار، حکومت نسبتاً نیرومندی شکل گرفت و تا حدودی ثبات و آرامش سیاسی و اجتماعی نسبتاً پایداری به وجود آمد. آقامحمدخان قاجار، مؤسس این حکومت، اهتمام خاصی به یکپارچگی جغرافیایی و وحدت سیاسی ایران از خود نشان داد و تمهیدات مؤثری را برای قاعده‌مند شدن نظام موروثی جانشینی و انتقال کم‌تنش قدرت در خاندان خود انجام داد.

در بعد خارجی، پس از تأسیس حکومت قاجار در اوایل سدهٔ ۱۳ق/۱۹م، مواجههٔ گسترده‌ای میان ایران و کشورها و دولت‌های اروپایی (غرب) برآمده از انقلاب‌های علمی، فکری، سیاسی و صنعتی سده‌های پیشین، صورت گرفت. این مواجههٔ پردامنه و مستمر که در قالب تقابل و تعامل انجام گرفت و ابعاد مختلف زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی ایرانیان را متأثر و یا دگرگون کرد، به عنوان مسئله‌ای مهم و کلیدی در تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

● با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، مهم‌ترین تحولات سیاسی عصر قاجار و نظام سیاسی حاکم بر ایران را ارزیابی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناسایی و تحلیل زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حکومت قاجار در ایران؛
- مقایسهٔ موقعیت و قدرت سیاسی خاندان قاجار با خاندان افشاریه و زندیه؛
- شناخت ساختار حکومت و قدرت در عصر قاجار و تحلیل روابط حاکمان با مردم؛

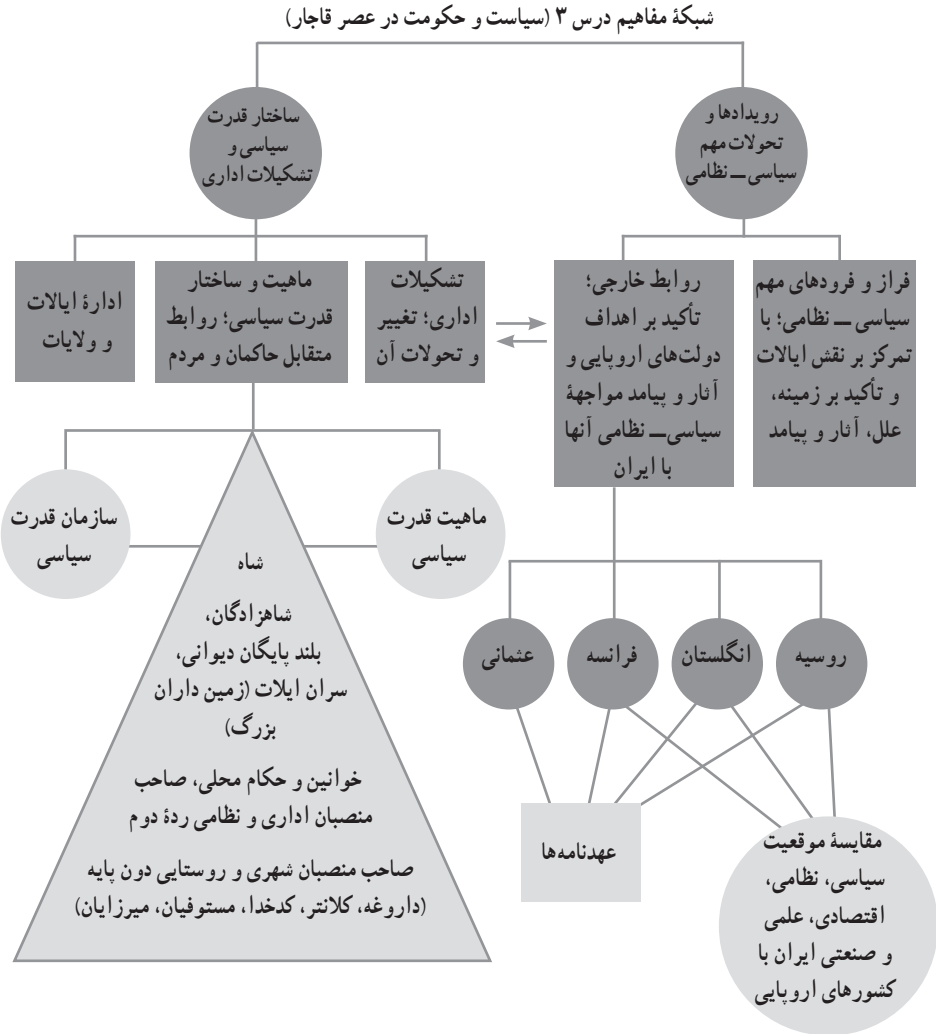
- ارزیابی تغییر و تحولات نظام اداری (تشکیلات حکومتی) در دوره قاجار؛
- تحلیل عوامل و دلایل ناکامی اقدامات اصلاحی نخبگان سیاسی در عصر قاجار؛
- مقایسه موقعیت و قدرت سیاسی - نظامی ایران با دولت‌های اروپایی (روسیه، انگلستان و فرانسه) در اوایل عهد قاجار؛
- شناسایی و تحلیل هدف‌های قدرت‌های اروپایی در ایران دوران قاجاری؛
- تجزیه و تحلیل عوامل ناکامی حکومت قاجار در مواجهه سیاسی - نظامی با کشورهای اروپایی؛
- بررسی و ارزیابی نقشه‌های تاریخی و معاهده‌های سیاسی با دولت‌های اروپایی برای تحلیل تغییر و تحولات روابط خارجی.

انتظارهای عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :

- ✓ چگونگی شکل‌گیری حکومت قاجار را با توجه به وضعیت سیاسی ایران در اواخر عهد زندیه و رقابت‌های ایلی توضیح دهند.
- ✓ حکومت قاجار را از نظر موقعیت و قدرت سیاسی با سلسله‌های افشاریه و زندیه مقایسه کنند.
- ✓ شیوه حکومت (روابط حاکمان با مردم/ حقوق و تکالیف سیاسی و مدنی) در دوره قاجار را ارزیابی و تحلیل کنند.
- ✓ تشکیلات اداری ایران در دوره قاجار و تغییر و تحولات آن را با ذکر دلیل شرح دهند.
- ✓ دلایل و عوامل مؤثر بر ناکام ماندن اقدام اصلاحی شخصیت‌ها و صدراعظم‌های نوگرای عصر قاجاری را شناسایی و بیان کنند.
- ✓ وضعیت و شرایط ایران و کشورهای اروپایی روسیه، انگلستان و فرانسه را به لحاظ نظامی، اقتصادی و سیاسی در قرن ۱۹م مقایسه و ارزیابی کنند.
- ✓ با مطالعه متن عهدنامه‌های منعقد شده میان حکومت قاجار و دولت‌های انگلستان و روسیه، هدف‌ها و مقاصد سیاسی آن دولت‌ها را در ایران استنباط، استخراج و دسته‌بندی کنند.
- ✓ دلایل و عوامل ناکامی حکومت قاجار را در مواجهه سیاسی و نظامی با دولت‌های روسیه و انگلستان تجزیه و تحلیل کنند.
- ✓ با بهره‌گیری از نقشه‌های تاریخی، تغییر سرزمینی و مرزی ایران در عصر قاجار را توصیف کنند.
- ✓ مهم‌ترین رویدادهای سیاسی و نظامی دوره قاجار را روی نمودار خط زمان نمایش دهند.

شبکه مفهومی

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق: این فعالیت که به منظور آماده‌سازی کلاس برای شروع درس جدید طراحی شده، موقعیت مناسبی به وجود می‌آورد تا توجه مخاطبان درس به کلیدی‌ترین مسئله و موضوع تاریخ معاصر ایران یعنی مفهوم «مواجهه ایران با تمدن جدید غرب» جلب شود. از آنجایی که تمدن جدید غربی و جوامع و دولت‌های اروپایی قرن ۱۹م، برآمده از انقلاب‌های فکری، علمی، سیاسی و صنعتی سده‌های ۱۷ و ۱۸م به شمار می‌روند، انجام این فعالیت دانش‌آموزان را به تأمل در مبانی و زمینه‌های تمدن جدید غرب، یعنی انقلاب‌های فکری، علمی، سیاسی و صنعتی اروپا در سده‌ها ۱۷ و ۱۸م و می‌دارد و به آنان کمک می‌کند که با تفکر در روابط علی و معلولی پدیده‌های مهم تاریخی، کم و کیف مواجهه ایران با غرب در دوره قاجار و علل و عوامل مؤثر بر این مواجهه و آثار و پیامدهای آن را بهتر درک کنند. علاوه بر آن، این فعالیت میان دانش‌پیشین مخاطبان و موقعیت جدید یادگیری ارتباط ایجاد می‌کند.

راهنمایی برای اجرا: نخست ابعاد مسئله و مفهوم کلیدی درس ۳، یعنی «مواجهه ایران و غرب در عصر قاجار» را برای دانش‌آموزان به اختصار توضیح دهید و اشاره کنید که رویدادها و تحولات تاریخ ایران در دوره معاصر به خصوص دوران زمامداری قاجاریان، به طرز فوق‌العاده‌ای متأثر از مناسبات گسترده سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فکری و فرهنگی با اروپاییان است. مناسباتی که ابعاد، آثار و نتایج آن با سده‌های پیش کاملاً متفاوت بود. زیرا موقعیت و اقتدار کشورها و دولت‌های اروپایی که در قرن ۱۹م با حکومت قاجار به عنوان نماینده حاکم بر ایران مواجهه یافتند، با گذشته تفاوت اساسی داشت.

با طرح پرسش‌های مختلف جریان گفت‌وگوی کلاسی را به سمت و سویی هدایتی کنید که دانش‌آموزان دریابند، انقلاب‌های علمی، فکری، سیاسی و صنعتی جوامع و کشورهای غربی در سده‌های ۱۷ و ۱۸م، قدرت سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی دولت‌های اروپایی را دوچندان کرد و تعادل و توازنی را که در مناسبات ایران با این کشورها در قرن‌های قبل برقرار بود، به هم ریخت و شرایط جدیدی را رقم زد.

فعالیت ۲

منطق : این فعالیت علاوه بر معرفی یکی از منابع تاریخی عصر قاجار، اطلاعات بیشتری درخصوص شخصیت و اقدامات قائم مقام فراهانی به مخاطبان ارائه می‌دهد و فرصت مناسبی برای استنباط و تحلیل تاریخی فراهم می‌آورد. همچنین موقعیتی ایجاد می‌کند تا دانش‌آموزان به قضاوت و اظهار نظر شخصی ترغیب و تشویق شوند.

راهنمایی برای اجرا : اقدامات مهم قائم‌مقام فراهانی در دوران کوتاه صدارتش در ابتدای سلطنت محمد شاه و سرانجام کار وی را برای دانش‌آموزان توضیح دهید، تا این فرصت برای آنان فراهم آید که بتوانند به سؤال‌های فعالیت پاسخ دهند و اظهار نظر و قضاوت شخصی خود را به صورت مستدل و منطقی بیان کنند.

فعالیت ۳

منطق : محتوای این فعالیت در قالب بررسی شواهد و مدارک تاریخی، ناظر بر وضعیت وزارت مالیه (دیوان استیفا) و عملکرد مستوفیان در عصر قاجار است و به نوعی وضعیت و کارکرد تشکیلات اداری را در آن عصر آشکار می‌سازد. افزون بر آن، محتوای این فعالیت به نوعی مطالب کتاب درسی را درخصوص مفهوم تشکیلات اداری مستند می‌سازد.

راهنمایی برای اجرا : برای دانش‌آموزان توضیح دهید که دیوان استیفا یا وزارت مالیه از کهن‌ترین و با ثبات‌ترین تشکیلات اداری ایران بوده است.

فعالیت ۴

منطق : محتوای این فعالیت ناظر بر وضعیت تشکیلات و نیروی نظامی ایران در عصر قاجار است و به کمک آن دانش‌آموزان آثار و پیامدهای داخلی و خارجی فقدان ارتش حرفه‌ای و دائمی در دوره قاجار را مورد مذاقه قرار دهند.

راهنمایی برای اجرا : مسئله مورد بحث، یعنی فقدان ارتش حرفه‌ای و دائمی در دوره حکومت قاجار از یک سو، و نیاز این حکومت به جنگاوران ایلات و عشایر از سوی دیگر در تأمین امنیت داخلی و حفظ مرزها و سرحدات را برای دانش‌آموزان شرح دهید و به آنان کمک کنید که آثار و پیامدهای هر دو بعد مسئله را ارزیابی کنند.

انتظار می‌رود جریان بحث به شکلی هدایت شود که دانش‌آموزان به تأثیرات منفی فقدان ارتش

حرفه‌ای و تحت فرمان مستقیم حکومت مرکزی قاجار بر موقعیت این حکومت و ناتوانی آن در پیشبرد مقاصد و برنامه‌هایش پی ببرند. همچنین پیامدهای زیان‌بار نیاز حکومت قاجار به جنگاوران ایلات را که از سران ایل خود بیش از دولت مرکزی فرمان می‌بردند، تجزیه و تحلیل کنند و آثار آن را بر بی‌ثباتی و تزلزل داخلی و ناتوانی و ناکارآمدی در جنگ‌های خارجی شرح دهند.

فعالیت ۵

منطق: جنگ‌های ایران و روسیه در دوران زمامداری فتحعلی‌شاه، نخستین مواجهه جدی ایرانیان و اروپاییان در سده ۱۹م به شمار می‌رود که به شکست سنگین و زیان‌بار ایران انجامید. هدف این فعالیت فراهم آوردن موقعیتی است تا دانش‌آموزان علل و عوامل اساسی مؤثر بر این شکست را ارزیابی و تحلیل کنند.

راهنمایی برای اجرا: دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید تا ارزیابی نسبتاً روشنی درخصوص هر یک از مؤلفه‌های قدرت (نظامی، سیاسی، اقتصادی و روابط خارجی) ایران و روسیه در زمان دو دور جنگ کسب کنند. سپس از آنان بخواهید با مقایسه مؤلفه‌های قدرت دو کشور، نتیجه‌گیری و تحلیل خود را در باره علل و عوامل مؤثر بر شکست ایران از روسیه شرح دهند.

فعالیت ۶

منطق: این فعالیت به منظور ایجاد فرصت یادگیری برای دانش‌آموزان طراحی شده است تا آنان بتوانند موقعیت حکومت قاجار را در عرصه بین‌المللی و سیاست خارجی استنباط و ارزیابی کنند. راهنمایی برای اجرا: دانش‌آموزان را تشویق کنید پس از خواندن متن فعالیت، دیدگاه خود را درخصوص عملکرد ناصرالدین شاه قاجار در حوزه سیاست خارجی حکومت قاجار بیان دارند.

فعالیت ۷

منطق: هدف‌های دولت‌های اروپایی، به ویژه انگلستان و روسیه در ایران عصر قاجاری و آثار و پیامدهای روابط این کشورها با کشورمان که در قالب عهدنامه‌ها و معاهده‌های سیاسی و اقتصادی مختلف تبلور یافت، از جمله مفاهیم اساسی درس به‌شمار می‌روند. فعالیت به این هدف طراحی شده است که دانش‌آموزان با بررسی مفاد عهدنامه‌های مجمل و مفصل، هدف‌های انگلستان از برقراری رابطه سیاسی با ایران و نیز پیامدهای این رابطه را تحلیل و استنباط کنند.

راهنمایی برای اجرا: مفاد تلخیص شده این عهدنامه‌ها را که در ضمائم و ملحقات همین درس

مندرج است، در اختیار دانش آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید ضمن ارزیابی مفاد این عهدنامه‌ها، هدف‌های دولت انگلستان را در ایران عصر قاجاری استنباط و تعهدات طرفین را مقایسه کنند.

ضمائم و ملحقات

۱- عهدنامه مجمل

فصل اول: چون تفصیل شروح و تعیین مقاصد جانبین موقوف می‌بود به مکالمات گوناگون و مجالس متعدده عجالت‌الوقت این وثیقه می‌مونه که عهدنامه مجمل است مرقوم می‌گردد تا کاخ دوستی و اتحاد را بنیادی متین باشد. مکتوبات ضمائر جانبین بنیانی مبین و قرار اینکه من بعد عهدنامه مفصلی مشتمل بر جمیع مقاصد و حاکی تمام شرایط و ضوابط مرقوم و به خط و مهر و کلای ثلاثه مختوم گردد و مدار یک جهتی دولتین بر آن باشد.

فصل دوم: باید که این عهد مبارک که در میان دولت به صدق و راستی بسته‌اند از هر گونه تغییر و تبدیل مصون و موافقت بین این دو پادشاه زاده و ولیعهد و فرزندان و احفاد و امجاد ایشان و وزرا و ولات و حکام ولایات و سرحدات مملکتین ابدالابد استوار ماند.

فصل سوم: دولت ایران بر خود لازم داشته که از تاریخ این عهدنامه، شرطی که با هر یک از دولت‌های اروپایی بسته است باطل سازد و اجازه عبور لشکر کشورهای اروپایی از مرزهای ایران به طرف هندوستان و بنادر آن نخواهد داد.

فصل چهارم: اگر لشکری از کشورهای اروپایی به ایران آمده باشد یا در صورتی که بیاید، پادشاه انگلستان نیروی نظامی و تدارک اسباب و یا در عوض وجه نقد و توپ و تفنگ و معلم و عمله به اندازه‌ای که به صلاح دولتین باشد به ایران می‌فرستد و در رفع و دفع متجاوزان به خاک ایران با نیروی نظامی و یا پول کمک و امداد می‌نماید و بعد از این قشون با مبلغ وجه و مقدار تدارکات و اسباب از قرار بست که در عهدنامه مفصل و مشخص و معین خواهد شد و اگر احیاناً دولت انگلستان با کشور اروپایی که با دولت ایران جنگ دارد، مصالحه کند، پادشاه انگلستان کمال سعی و دقت و اهتمام می‌نماید که بین ایران و آن کشور متخاصم نیز رفع دشمنی شده و صلح برقرار گردد و اگر سعی دولت انگلستان به جایی نرسد، شاه انگلستان به طریقی که مرقوم شده در عهدنامه مفصل تشخیص داده خواهد شد، با نیروی نظامی یا وجه نقد و اسباب به ایران کمک بدهد و زمانی که جنگ بین ایران

و آن کشور باشد تا هنگامی که رفع جدال بشود و آن کشور با دولت ایران صلح نماید، از دادن این کمک مضایقه نماید و هر گاه افغانه هندوستان با انگلیس وارد جنگ شوند، دولت ایران از طرف خاک خود لشکر تعیین کند با شرایطی که در عهدنامه مفصل تعیین خواهد شد، به دولت انگلیس اعانت و امداد نماید.

فصل پنجم: اگر از سواحل هندوستان قشون و لشکر (انگلستان) وارد خلیج فارس شده باشد و قبل از اجازه دولت ایران در جزیره خارک یا جای دیگر از سواحل عمان نزول کرده باشد، هیچ گونه دخل و تصرفی در آنجا نکند و از تاریخ عهدنامه قشون مذکور تحت اختیار اولیای دولت ایران باشد و اگر فرمانفرمای هندوستان قشون مزبور را برای حراست حدود هندوستان نیاز نداشته باشد و اولیای دولت ایران بخواهند همان قشون را نگاه دارند و اگر نخواهند روانه هندوستان نمایند و در عوض، قشون به طریقی که ذکر شد و در عهدنامه مفصل مشخص خواهد شد، وجه نقد برای هزینه‌های نظامی دریافت نمایند.

فصل ششم: اگر قشون مذکور به خواهش دولت ایران در جزیره خارک یا جای دیگر از سواحل عمان توقف نمایند، باید از جانب کارگزاران ایران کمال شفقت و مهربانی نسبت به ایشان به عمل آید و به حکام و مباشرین بنادر فارس دستور دهند که هر قدر سیروسات و آذوقه برای قشون مذکور نیاز باشد، به نرخ عادلانه به ایشان فروخته و قیمت آن را دریافت نمایند.

فصل هفتم: اگر جنگ بین ایران و افغانها اتفاق افتد، دولت انگلیس در آن میان دخالت نمی‌کند و به هیچ از طرفین اعانت و امداد نخواهد کرد؛ مگر اینکه به خواهش طرفین واسط صلح گردد.

فصل هشتم: تا زمانی که این عهد جاوید مشروط مقررۀ مفصله بین ایران و انگلیس برقرار است، اولیای دولت ایران عهد و شرطی که مخالف دوستی انگلیس و باعث اهانت و اضرار ایشان در حدود هندوستان شود با هیچ یک از کشورهای اروپایی امضا نمایند.

۲- عهدنامه مفصل

فصل اول: اولیای دولت ایران بر خود لازم داشتند که از تاریخ این عهدنامه، هر عهد و شرطی که با هر یک از دولت‌های اروپایی بسته‌اند، باطل و ساقط سازند و به لشکر سایر کشورهای اروپایی از حدود خاک ایران راه عبور به طرف هندوستان و سمت بنادر هند اجازه عبور ندهند و هیچ کشور

اروپایی را نگذارند که داخل مملکت ایران شود و اگر کشورهای مزبور خواهند که از راه خوارزم یا تاتارستان و بخارا و سمرقند و غیره عبور به مملکت هند نمایند، شاهنشاه ایران حتی المقدور پادشاهان و والی‌ها و اعیان آن ممالک را مانع شوند و طوایف مزبور را بازدارند، خواه از راه تهدید و تخویف و خواه از راه رفق و مدارا.

فصل دوم : اگر دشمنی از کشورهای اروپایی به مملکت ایران آمده باشد یا بیاید و اولیای دولت ایران از دولت انگلیس درخواست کمک و امداد نمایند، فرمانفرمای هند از جانب دولت انگلیس هرگاه امکان و قدرت داشته باشد، به قدری که مطابق خواسته اولیای دولت ایران باشد، سپاه از مملکت هندوستان روانه سمت ایران نمایند و اگر به علت بعضی گرفتاری‌ها فرستادن سپاه امکان نداشته باشد، هر ساله مبلغ دویست هزار تومان به جهت هزینه‌های سپاه به دولت ایران بپردازند و مادام که جنگ و جدال با کشورهای اروپایی در میان باشد، وجوه مزبور به طور مرتب به ایران پرداخته شود. چون وجوه نقد مزبور برای نگاه داشتن نیروی نظامی است، سفیر دولت انگلیس را لازم است که از رسیدن آن به نیروی نظامی ایران آگاهی پیدا کند و خاطر جمع بشود و بداند که در زمینه نظامی صرف می‌شود.

فصل سوم : اگر کشورهای اروپایی که با دولت ایران نزاع و جدال دارند، با دولت انگلیس مصالحه کنند، پادشاه انگلستان کمال سعی و دقت نماید که فی‌مابین آن کشور و دولت ایران نیز رفع دشمنی و نزاع شده، صلح واقع گردد. و اگر این تلاش به نتیجه نرسد، پادشاه انگلستان به طریقی که ذکر شد، از مملکت هند سپاه به کمک ایران مأمور کند، یا اینکه دویست هزار تومان مقرر را برای خرج سپاه ایران پرداخت نماید و این کمک و امداد تا زمانی که جنگ بین دولت علیه ایران و آن کشور ادامه داشته باشد و رفع جدال نشود و آن کشور با ایران صلح نمایند، به ایران پرداخت شود. و در صورتی که صلح فی‌مابین آن کشور و دولت انگلیس برقرار شود، باز هر وقت اولیای دولت ایران بخواهند، جنگ و جدال با آن کشور نشود و معلم و غیره به جهت آموزش سپاه ایران بخواهند، اولیای دولت انگلیس به شرط فراغت وقت، به قدر مقدور مضایقه نخواهند کرد.

فصل چهارم : چون رسم مملکت ایران این است که مواجب قشون شش ماه به شش ماه پیش داده می‌شود، تنخواهی که به جای کمک نیروی نظامی از طرف دولت انگلیس پرداخت می‌شود را سفیر آن دولت هر چه ممکن شود زودتر پرداخت نماید.

فصل پنجم: هرگاه افغان‌ها با دولت انگلیس وارد جنگ شوند، اولیای دولت علیه ایران لشکر تعیین نموده، به طوری که مصلحت دولتین باشد به دولت انگلیس کمک و امداد نمایند و هزینه آن را از دولت انگلیس بگیرند.

فصل ششم: اگر جنگی بین دولت ایران و افغان‌ها اتفاق افتد، دولت انگلیس در آن دخالت نمی‌کند و به هیچ طرف کمک و امدادی نخواهند کرد؛ مگر اینکه به خواهش طرفین واسطه صلح گردند.

فصل هفتم: در صورتی که در سواحل دریای سرخ چوب و اسباب مهیا شود و شاهنشاه ایران بخواهد که در خورهای دریای مزبور کشتی‌های جنگی بسازند، پادشاه انگلستان به معلم و عمل؛ کشتی ساز و غیره از لندن و هم از بندر بمبئی اجازه می‌دهد که به خدمت شاهنشاه ایران حاضر شوند و به ساخت کشتی جنگی مشغول شوند و مواجب و هزینه‌های آن توسط پادشاه ایران با شرایطی که مورد توافق سفیر انگلیس باشد، پرداخت خواهد شد.

فصل هشتم: اگر از بزرگان ایران کسی بخواهد دشمنی کند و یاغی شود و به انگلیس فرار نماید، به درخواست دولت ایران آن کس را از ولایت مزبور بیرون کنند و اگر بیرون نرود، او را گرفته روانه ایران نمایند و در صورتی که پیش از رسیدن آن کس به انگلیس اشارتی از امنای دولت علیه ایران درباره او به حاکم آن حدود برسد، به او اجازه ورود ندهد و اگر بعد از ممانعت، آن کس فرود آید، او را گرفته روانه ایران نمایند.

فصل نهم: اگر در خلیج فارس دولت ایران نیاز به کمک داشته باشد، اولیای دولت انگلیس به شرط امکان و فراغت بال در آن وقت کشتی جنگی و قشون بدهند و هزینه‌های آن را موافق برآورد از ایران دریافت نمایند. کشتی‌های انگلیسی بر خورها و لنگرگاه‌هایی عبور کنند که امنای دولت علیه ایران تعیین کنند و بدون اجازه دولت ایران در جایی دیگر عبور نکنند.

فصل دهم: مواجب صاحب منصبان و عمله و معلم و غیره را دولت انگلیس پرداخت خواهد کرد و شاهنشاه ایران به صاحب منصبان و معلمانی که اکنون در ایران مشغول خدمت می‌باشند و صاحب منصبانی که بعد از این در ایران مشغول خدمت خواهند شد، بر اساس مرتبه انعام خواهد داد.

فصل دوازدهم: اگر بر سر امور داخلی ایران بین شاهزادگان و یا امرا و سردارها مناقشه‌ای روی دهد، دولت انگلیس در آن دخالت نمی‌کند؛ مگر به درخواست شاه وقت ایران.

۳- عهدنامه گلستان

فصل اول : بعد از این، جنگ و دشمنی که تا حال در دولت‌های روسیه و ایران بود، به موجب این عهدنامه متروک خواهد شد.

فصل دوم : طرفین در هر وضع و حالی که تا زمان این قرارداد بوده‌اند، به همان قرار باقی و تمامی ولایات خان‌نشین که تا حال در تحت تصرف هر یک از دولتین بوده، کماکان در تحت ضبط و اختیار ایشان بماند.

فصل سوم : پادشاه ایران به جهت ثبوت دوستی به امپراتور کل ممالک روسیه و ولایات قراباغ و گنجه که الان موسوم به الیزابت پول است و خوانین‌نشین شکی، شیروان، قوبه، دربند، بادکوبه و هر جا از ولایات تالش را با خاکی که الان در تحت تصرف دولت روسیه است و تمامی داغستان، گرجستان، محال شوره گل، آچوق باش، کورنه، مینگرلی، آبخازی و تمامی سرزمین و اراضی که در میانه قفقاز و سرحدات کنونی بوده و نیز آنچه از اراضی دریای قفقاز تا کنار دریای خزر متصل است، مخصوص و متعلق به روسیه می‌داند.

فصل چهارم : امپراتور روسیه اقرار می‌نماید که هر یک از فرزندان پادشاه ایران که به ولیعهدی دولت ایران تعیین می‌گردد، هر گاه محتاج به دریافت کمک از دولت روسیه باشد مضایقه ننماید، و در اختلافات داخلی ایران دخالت نکند؛ مگر به درخواست پادشاه ایران.

فصل پنجم : کشتی‌های دولت روسیه که برای معاملات در دریای خزر تردد می‌نمایند، همانند گذشته مجاز خواهند بود که به سواحل و بنادر جانب ایران عازم و نزدیک شوند و زمان توفان و شکست کشتی، از طرف ایران کمک و امدادسانی دوستانه به آنها بشود. کشتی‌های ایران هم همانند گذشته مجاز خواهند بود که برای معامله روانه سواحل روسیه شوند و به همین نحو در هنگام شکست و طوفان از جانب روسیه کمک و امدادسانی دوستانه درباره آنها معمول گردد. به غیر از کشتی‌های جنگی روسیه، کشتی‌های جنگی هیچ دولت دیگری، حق تردد در دریای خزر نخواهند داشت.

فصل ششم : اسیران طرفین سه ماه بعد از امضای این قرارداد آزاد خواهند شد.

فصل نهم : در ازای هر یک تومان ارزش کالاهای وارداتی توسط بازرگانان روسی و ایرانی به خاک ایران و روسیه، مبلغ پانصد دینار عوارض و گمرکات در مرزهای زمینی و دریایی گرفته خواهد شد.

۴- عهدنامهٔ فین کن اشتاین

مادهٔ اول: بین پادشاه ایران و امپراتور فرانسه و پادشاه ایتالیا صلح برقرار بوده و مقرر کردند با یکدیگر شرایط الفت و وداد، و مراسم محبت و اتحاد را رعایت کنند.

مادهٔ دوم: امپراتور به مقتضای مراسم دوستی و موافقت با دولت ایران متعهد گردیده که از تجاوز دیگر کشورها به ایران جلوگیری کند و چنانچه نیروهای کشوردیگری بخواهند وارد خاک ایران شوند، امپراتور با پادشاه ایران کمال همکاری به عمل آورد، به دفع دشمن بپردازد، و از خاک ایران حراست کند و در این راه به هیچ وجه خودداری نکنند.

مادهٔ سوم: امپراتور شهادت نمود که مملکت گرجستان ملک موروثی پادشاهی ایران می‌باشد و حقیقت مطلب بر جناب امپراتور مشخص و معلوم است.

مادهٔ چهارم: امپراتور فرانسه و پادشاه ایتالیا با نیروی نظامی خود نیروهای روسیه را از گرجستان و تمامی خاک ایران اخراج می‌کنند و قرارداد فرمودند که روس‌ها را جبراً و قهراً از خاک ایران اخراج نموده و چنانچه با روسیه صلح نمایند، این شروط را از جمله شروط عهدنامه با روسیه قرار دهند.

...

مادهٔ ششم: هرگاه نظر پادشاه ایران اقتضا فرماید که نیروهای پیاده و توپچی را به شیوهٔ اروپایی‌ها تهیه و آموزش نماید و قلعه‌ها به شیوهٔ قلعه‌های اروپایی ساخته شود، امپراتور فرانسه و پادشاه ایتالیا به هر مقدار که نیاز باشد، توپ و تفنگ به ایران می‌فروشند.

مادهٔ هفتم: دولت ایران هرگاه بخواهد که قلعه‌های نظامی و توپخانه در ایران ساخته شود و نیروهای نظامی ایران به شیوهٔ اروپا آموزش داده شوند، دولت فرانسه هر تعداد توپچی و مهندس سازندهٔ توپ و قلعه و افسر آموزش لازم باشد، در اختیار ایران قرار خواهد داد.

مادهٔ هشتم: دولت ایران از هر جهت با دولت انگلیس قطع رابطه می‌کند و متعهد می‌شود که بنای خصومت با انگلستان بگذارد، برای دفع آنها نیروی نظامی روانه نماید و فرستادهٔ خود را از هند و انگلیس فرا می‌خواند و نمایندگان انگلیس و کمپانی هند شرقی را از ایران اخراج می‌کند و اموال و کالاهای انگلیس را ضبط می‌کند، و روابط تجاری با انگلیس و کمپانی هند شرقی را قطع می‌کند.

مادهٔ نهم: هرگاه در آینده روسیه و انگلیس با هم اتفاق نمایند و به جانب دولتین فرانسه و ایران عزیمت و لشکرکشی کنند، این دو دولت نیز به اتفاق یکدیگر به دفع آنها اقدام نموده، از روی موافقت و اتحاد،

به مخاصمه و محاربه و مجادله آنها می پردازند و چنانچه بنای سفر و حرکت نمایند، اولیای دولتمن فرانسه و ایران یکدیگر را خبر نموده، به دفع آنها اقدام نموده و مطابق آنچه در ماده هشتم مرقوم شده از ضبط اموال و کالاهای ایشان مصادره نمایند و در موافقت و اعانت یکدیگر به هیچ وجه کوتاهی و اهمال و مساهله و امهال جایز و روا ندارند.

ماده دهم : پادشاه ایران موافقت کرده، از سمت افغان و قندهار نیروی نظامی خود را تجهیز و آماده کند، در وقتی که مشخص شود و معین گردد به منظور تسخیر و تصرف ممالک هندوستان متصرفی انگلیس نیروی نظامی اعزام کند و ولایات متصرفی انگلیس را ضبط و تسخیر نمایند.

ماده یازدهم : هرگاه کشتی فرانسه از بنادر مملکت ایران عبور نماید، اهالی بنادر ایران لوازم و تدارکات مورد نیاز آنها را تأمین نمایند.

ماده دوازدهم : پادشاه ایران اجازه می دهد که نیروهای نظامی فرانسه از طریق خاک ایران روانه هند شوند و سپاه ایران نیز با ایشان موافقت نموده، بالاتفاق عزیمت تسخیر هندوستان نمایند.

ماده سیزدهم : هرگاه کشتی های فرانسه در حین عبور از بنادر ایران بعضی نیاز به وسایل و غذا داشته باشند، اهالی بنادر ایران به آنها بفروشند و همچنین هرگاه در عبور سپاه فرانسه از راه خشکی، ذخیره و بعضی وسایل نیاز داشته باشند، به نحوی که در ماده پیشین ذکر شده، ذخیره غذا و دیگر نیازهای آنها برآورده شود، اهالی ایران به ایشان بفروشند و قیمت آن را دریافت نمایند.

ماده چهاردهم : شروطی که در ماده دوازدهم مرقوم شده مختص دولت فرانسه بوده، با دولت روس و انگلیس به هیچ وجه شروط مزبوره قرار داده نشود و از هیچ سمت به ایشان راه عبور و مرور ندهند.

ماده پانزدهم : قرارداد تجاری بین دو دولت به صورت جداگانه از این قرارداد نوشته خواهد شد.

...

۵- عهدنامه ترکمانچای

فصل اول : بعد البوم ما بین اعلیحضرت امپراتور کل ممالک روسیه و اعلیحضرت پادشاه ممالک ایران و ولیعهدان و اخلاف و ممالک و رعایای ایشان مصالحه و مودت و وفاق کاملی الی یوم الأبد واقع خواهد بود.

فصل دوم : شروط عهدنامه گلستان موقوف و متروک می شود و به جای عهدنامه مزبور، عهدنامه دیگری با شرایط زیر ما بین دو دولت روس و ایران منعقد شد.

فصل سوم: پادشاه ایران از جانب خود و از جانب ولیعهدان و جانشینان تمامی سرزمین نخجوان و ایروان را به دولت روسیه واگذار می‌کند؛ خواه این طرف روس باشد یا آن طرف.

فصل چهارم: دولتین علیتین معاهدتین عهد و پیمان می‌کنند که برای سرحد فی‌مابین دو مملکت بدین موجب سرحد وضع نمایند:

از نقطه سرحد ممالک عثمانی که از خط مستقیم به قله کوه آغری کوچک اقرب است ابتدا کرده، این خط تا به قله آن کوه کشیده می‌شود و از آنجا به سرچشمه رودخانه مشهور به قرا سوی پایین که از سرایشیب جنوبی آغری کوچک جاریست فرود آمده، به متابعت مجرای این رودخانه تا به التقای آن رودخانه ارس در مقابل شرور ممتد می‌شود. چون این خط به آنجا رسید به متابعت مجرای ارس تا به قلعه عباس‌آباد می‌آید و در تعمیرات و ابنیه خارجه آنکه در کنار راست ارس واقع است نصف قطری به قدر نیم آغاج که عبارت از سه ورس و نیم روسی است رسم می‌شود و این نصف قطر در همه اطراف امتداد می‌یابد. همه اراضی و عرصه که در این نصف قطر محاط و محدود می‌شود، بالانفراد متعلق [تعلق] به روسیه خواهد داشت و از تاریخ امروز در مدت دو ماه با صحت و درستی کامل معین و مشخص خواهد شد و بعد از آن از جایی که طرف شرقی این نصف قطر متصل به ارس می‌شود، خط سرحد شروع و متابعت مجرای ارس می‌کند تا به مسیر یدی بلوک و از آنجا از خاک ایران به طول مجرای ارس امتداد می‌یابد با فاصله و مسافت سه آغاج که عبارتست از بیست و یک ورس روسی.

بعد از وصول به این نقطه، خط سرحد به استقامت از صحرای مغان می‌گذرد تا به مجرای رودخانه موسومه بالهارود به محلی که در سه فرسخی واقع است که عبارتست از بیست و یک ورس روسی پایین‌تر از ملتقای دو رودخانه کوچک موسوم به آدینه بازار و ساری قمیش و از آنجا این خط به کنار چپ بالهارود تا به ملتقای رودخانه‌های مذکور آدینه بازار و ساری قمیش صعود کرده به طول کنار راست رودخانه آدینه بازار شرقی تا به منبع رودخانه و از آنجا تا به اوج بلندی‌های جگیر امتداد می‌یابد، به نوعی که جمله آب‌هایی که جاری به بحر خزر می‌شوند، متعلق به روسیه خواهد بود و همه آب‌هایی که سرایشیب و مجرای آنها به جانب ایران است، تعلق به ایران خواهد داشت.

و چون سرحد دو مملکت اینجا به واسطه، قلل جبال تعیین می‌یابد، لهذا قرار داده شد که پشته‌هایی که از این کوه‌ها به سمت بحر خزر است، به روسیه و طرف دیگر آنها به ایران متعلق باشد. از قله‌های

بلندی‌های جگگیر خط سر حد تا به قله کمر قویی به متابعت کوه‌هایی می‌رود که طالش را از محال ارشق منفصل می‌کند. چون قلال جبال از جانبین مجرای میاه را می‌دهند، لهذا در اینجا نیز خط سر حد را همان قسم تعیین می‌کند که در فوق در باب مسافت واقعه بین منبع و آدینه بازار و قلال جگگیر گفته شد. و بعد از آن خط سر حد از قله کمر قویی به بلندی‌های کوه‌هایی که محال زوند را از محال ارشق فرق می‌دهد، متابعت می‌کند تا به سر حد محال ولکیج همواره بر طبق همان ضابطه که در باب مجرای میاه معین شد، محال زوند به غیر از آن حصه که در سمت مخالف قلال جبال مذکوره واقع است، از این قرار حصه روسیه خواهد بود. از ابتدای سر حد محال ولکیج خط سرحد ما بین دو دولت به قلال جبال کلو تویی و سلسله کوه‌های عظیم که از ولکیج می‌گذرد، متابعت می‌کند تا به منبع شمالی رودخانه موسوم به آستارا پیوسته، به ملاحظه همان ضابطه در باب مجرای میاه و از آنجا خط سرحد متابعت مجرای این رودخانه خواهد کرد تا به ملتقای دهنه آن به بحر خزر و خط سر حد را که بعد از این متصرفات روسیه و ایران را از هم فرق خواهد داد، تکمیل خواهد نمود.

فصل پنجم : اعلیحضرت پادشاه ممالک ایران، برای اثبات دوستی خالصانه نسبت به امپراتور روسیه، تمامی سرزمین و اراضی و جزایری را که در میانه خط حدود معینه در فصل مذکوره فوق و قلال برف دار کوه قفقاز و دریای خزر است و همچنین همه قبایل را چه خیمه نشین چه خانه‌دار که از اهالی و ولایات مذکوره هستند واضحاً و علناً برای همیشه متعلق به دولت روسیه می‌داند.

فصل ششم : پادشاه ممالک ایران برای جبران هزینه‌هایی که روسیه در جنگ متحمل شده است، و همچنین به تلافی ضررها و خسارت‌هایی که به همان جهت به رعابای دولت روسیه رسیده، تعهد می‌کند که مبلغ ده کروور تومان که عبارت است از بیست میلیون مناط سفید روسی، به دولت روسیه پرداخت کند.

فصل هفتم : امپراتور روسیه تعهد می‌کند که از این روز به بعد، شاهزاده عباس میرزا را ولیعهد و وارث برگزیده تاج و تخت ایران شناخته، از تاریخ جلوس به تخت شاهی، پادشاه بالاستحقاق این مملکت می‌داند.

فصل هشتم : کشتی‌های تجارته روسیه و ایران همانند سابق اجازه دارند، مانند سابق آزادانه در دریای خزر و سواحل آن رفت و آمد کنند و پهلو بگیرند و چنانچه دچار طوفان و شکستگی شدند

دولت مقابل به آنها کمک و امداد رسانی کند. در مورد کشتی‌های جنگی، غیر از روسیه، کشور دیگری حق داشتن کشتی جنگی در دریای خزر ندارد.

فصل نهم: چون مکنون خاطر اعلیحضرت امپراتور کل ممالک روسیه و اعلیحضرت پادشاه ممالک ایران است که من کل الوجوه عهدی را که به این سعادت و میمنت ما بین ایشان مقرر گشته، مستحکم نمایند، لهذا قرارداد نمودند که سفرا و وکلا و کارگزارانی که از جانبین به دولتین علیتین تعیین می‌شوند - خواه برای انجام خدمت‌های اتفاقی یا برای اقامت دائمی - به فراخور مرتبه و موافق شأن دولتین علیتین و به ملاحظه مودتی که باعث اتحاد ایشان گشته، به عادت ولایت مورد اعزاز و احترام شوند...

فصل دهم: امپراتور روسیه و پادشاه ممالک ایران، به منظور افزایش روابط تجاری توافق می‌کنند که تمامی شرایط لازم برای حمایت تجارت و امنیت تبعه دو دولت را در معاهده جداگانه‌ای که به این عهدنامه ملحق می‌شود، تنظیم کنند.

پادشاه ایران به دولت روس این اختیار را می‌دهد که در هر جا که مصلحت دولت روس اقتضا کند کنسول‌ها و حامیان تجارت تعیین نمایند و تعهد می‌کند که این کنسول‌ها و حامیان تجارت را فراخور رتبه ایشان مشمول حمایت و احترامات و امتیازات سازد و امپراتور روسیه از جانب خود وعده می‌کند که درباره کنسول‌ها و حامیان تجارت ایران به همین وجه مساوات کامله مرعی دارد. در حالی که از جانب دولت ایران نسبت به یکی از کنسول‌ها و حامیان تجارت روسیه شکایتی محققه باشد، وکیل و یا کارگزار دولت روس که در ایران متوقف خواهد بود، او را از شغل خود برکنار خواهد کرد.

...

۶- عهدنامه ارزنة الروم

فقرة اول: هر دو دولت می‌پذیرند که ادعاهای خود را درباره یکدیگر ترک کنند.
فقرة دوم: دولت ایران تعهد می‌کند که قسمت غربی ولایت زهاب را به دولت عثمانی واگذار کند و دولت عثمانی نیز تعهد می‌کند که جانب شرقی ولایت زهاب، یعنی مناطق کوهستانی آن را با دره کردن به دولت ایران واگذار کند. دولت ایران تعهد می‌کند که در حق شهر و ولایت سلیمانیه از هر گونه ادعا

صرف نظر کرده، به حق تملکی که دولت عثمانیه در ولایت مذکور دارد، دخل و تعرض ننماید. دولت عثمانی نیز تعهد می‌کند که شهر و بندر محمره (خرمشهر) و جزیره الخضر و لنگرگاه‌ها و هم اراضی ساحل شرقی، یعنی جانب چپ شط العرب (اروند رود) را که در تصرف عشایر ایران است، به ملکیت در تصرف دولت ایران باشد و علاوه بر این، کشتی‌های ایران حق خواهند داشت که به آزادی تمام از محلی که به دریا منصب می‌شود، تا موضوع الحاق حدود طرفین در اروند رود، آمد و رفت نمایند.

فقره سوم: طرفین تعهد می‌کنند که با این معاهده سایر ادعاهایشان را در حق اراضی ترک کرده، از جانب هر دو کشور مهندسین و مأمورین را تعیین نموده تا مطابق ماده سابقه خطوط مرزی را تعیین نمایند.

...

فقره پنجم: دولت عثمانی تعهد می‌کند که شاهزادگان فراری ایران را در پروسا اقامت داده و به آنها اجازه بازگشت به ایران ندهد. از طرف هر دو دولت تعهد می‌شود که سایر فراری‌ها به موجب معاهده سابقه ارزنة الروم، به کشور خود برگردانده شوند.

فقره ششم: تجار ایران رسم گمرک اموال تجارت خود را موافق قیمت حالیه و جاریه اموال مذکوره نقداً یا جنساً به وجهی که در عهدنامه منعقدہ ارزنة الروم در سنه یک هزار و دوست و سی و هشت در ماده ششم که دایر به تجارت است، مسطور شده ادا کنند و از مبلغی که در عهدنامه مذکوره تعیین شده زیاده وجهی مطالبه نشود.

فقره هفتم: دولت عثمانی وعده می‌کند که به موجب عهدنامه‌های سابقه امتیازاتی که لازم باشد در حق زوار ایرانی اجرا کند و از هر نوع تعدی نسبت به آنان ممانعت به عمل آورد و امنیت آنان را تأمین کند که در کمال امنیت اماکن مقدس در خاک عثمانی را زیارت کنند. همچنین تعهد می‌کند که همانند زائران، برای تاجران ایرانی و دیگر ایرانیانی که به عثمانی رفت و آمد دارند، امنیت و امکانات رفاهی مورد نیاز را تأمین کند. علاوه بر این دولت عثمانی قبول می‌نماید، نمایندگانی (کنسول‌هایی) از طرف ایران برای منافع تجارت و حمایت تبعه و تجار ایرانی در سراسر خاک عثمانی، به غیر از مکه مکرمه و مدینه منوره، تعیین شوند، و وعده می‌کند که تمامی امتیازاتی که شایسته منصب و مأموریت کنسول‌های مذکور باشد و در حق کنسول‌های سایر دولت‌ها جاری می‌شود، در حق آنها نیز جاری شود، و نیز دولت ایران چنین تعهداتی را برای کنسول‌ها و تجار عثمانی در خاک ایران، می‌پذیرد.

فقرة هشتم: هر دو دولت تعهد می‌کنند که برای جلوگیری از غارت و سرقت عشایر و قبایل مرزنشین، تدابیر لازم را اتخاذ و اجرا کنند. به همین منظور در محل‌های مناسب نیروی نظامی مستقر خواهند کرد و تعهد می‌کنند که برای اقامت آن دسته از عشایری که تابعیت آنها مورد اختلاف است، محل‌هایی تعیین کنند و به آنان اختیار دهند که محل اقامت خود را آزادانه تعیین کنند و عشایری که تابعیت آنها معلوم است را به اجبار در درون سرزمین دولت متبوع خود قرار دهند.

فقرة نهم: تمامی مواد و فصول معاهدات سابق، خصوصاً معاهده‌ای که در سال هزار و دویست و سی و هشت در ارزنة الروم منعقد شده، با این معاهده الغا و تغییر داده نشده، کلمه به کلمه آن به قوت خود باقی است.

۷- معاهده پاریس

فصل اول: از روز مبادله امضانامه‌های این عهدنامه میان شاهنشاه ایران و شاهنشاه انگلیس و ایرلند و نیز میان اخلاف و ممالک و رعایای طرفین صلح و دوستی دائمی خواهد بود.

فصل دوم: مقرر است که نیروهای نظامی دولت انگلیس مطابق شرایط و تعهدات زیر ایران را تخلیه خواهند کرد.

...

فصل پنجم: پادشاه ایران تعهد می‌کند که نیروهای نظامی و کارگزاران ایران را از خاک و شهر هرات و سایر نقاط افغانستان بیرون بکشد. مهلت تخلیه ممالک مزبور تا مدت سه ماه بعد از مبادله امضانامه‌های این عهدنامه خواهد بود.

فصل ششم: شاهنشاه ایران ادعای حاکمیت بر خاک و شهر هرات و ممالک افغان [را] کنار می‌گذارد و هرگز از رؤسای هرات و ممالک افغان هیچ علامت اطاعت مثل سکه و خطبه و باج مطالبه نمی‌کند و نیز تعهد می‌کند که بعد از این از هرگونه مداخله در امور داخلی افغانستان اجتناب نماید و قول می‌دهد که هرات و تمام افغانستان را مستقل شناخته و هرگز در صدد اخلال استقلال این ولایات برنیاید.

و نیز در صورت بروز اختلاف میان دولت ایران و ممالک هرات و افغانستان، دولت ایران تعهد می‌کند که اصلاح آن را به دولت انگلیس ارجاع نماید و اقدام به جنگ نکند؛ مگر در صورتی که تلاش دوستانه دولت انگلیس مثمر ثمر واقع نشود.

دولت انگلیس تعهد می‌کند که نگذارد ممالک افغان باعث تشویش و پریشانی دولت ایران بشود و اگر دولت ایران در هنگام وقوع اختلاف با افغان‌ها به دولت انگلیس رجوع کند، دولت انگلیس نهایت کوشش را خواهد نمود که منازعات فی‌مابین را موافق حق و مطابق شأن دولت ایران اصلاح نماید.

فصل هفتم : در صورتی که از جانب هرات و ممالک افغان به مرزهای ایران تجاوزی بشود، دولت ایران حق خواهد داشت که به جهت دفع و تنبیه متجاوز، اقدام به جنگ نماید، اما لشکر دولت ایران پس از دفع تجاوز به خاک خود مراجعت خواهد کرد و لشکر ایران حق توقف دائمی در خاک افغان و الحاق شهری یا یک جزو از ممالک افغان به ممالک ایران را ندارد.

...

فصل دهم : بلافاصله بعد از مبادلهٔ امضانامه‌های این عهدنامه، سفارت انگلیس مراجعت به تهران خواهد کرد و دولت ایران قبول می‌نماید که سفارت مذکور را با معذرت و تشریفات معین، که وکلای مختار طرفین، امروز در نوشته‌ای جداگانه امضا نموده‌اند، بپذیرد.

...

فصل دوازدهم : دولت انگلیس بعد از این از هیچ یک از رعایای ایران که بالفعل در نوکری سفارت و کنسول‌ها و وکلای کنسول انگلیس نباشد، حمایت نمی‌کند، به شرط اینکه چنین حقی به دول دیگر نداده باشد.

فصل سیزدهم : هر دو دولت به موجب این فصل قراری را که در ماه آگوست سال یک هزار و هشتصد و پنجاه و یک میلادی مطابق شوال سال یک هزار و دویست و شصت و هفت هجری در باب رفع تجارت غلام و کنیز در خلیج فارس بین این دو دولت داده شده است، می‌پذیرند و علاوه بر این تعهد می‌کنند که قرار مزبور پس از انقضای مدت برقراری آن که عبارت از ماه آگوست سنهٔ یک هزار و هشتصد و شصت و دو میلادی باشد تا مدت ده سال دیگر برقرار خواهد بود و به این نحو امتداد خواهد یافت تا یکی از جانبین با اعلام رسمی قرار مزبور را موقوف بدارد، اما اعلام مزبور معمول نخواهد بود مگر یک سال بعد از ظهور آن.

فصل چهاردهم : بلافاصله بعد از مبادلهٔ امضانامه‌های این عهدنامه، نیروهای انگلیس هر نوع حرکات خصمانه را نسبت به دولت و مملکت ایران ترک خواهند کرد. دولت انگلیس علاوه بر این تعهد می‌کند، به محض اینکه قرارداد تخلیه هرات و ممالک افغانستان از نیروهای ایران و همچنین

قرارداد پذیرایی سفارت انگلیس به تهران کاملاً به اجرا دربیاید، نیروهای انگلیسی خود را از تمامی ولایات و اماکن و جزایری که به ایران تعلق دارند پس خواهند کشید و دولت انگلیس تعهد می‌کند که در این اثنا فرمانده نیروهای انگلیس عمداً هیچ حرکتی که موجب ضعف اطاعت رعایای ایران نسبت به شاهنشاه ایران باشد نخواهد کرد، بلکه تقویت اطاعت مزبور نهایت مقصود دولت انگلیس است. علاوه بر این، دولت انگلیس تعهد می‌کند که به قدر امکان رعایای ایران از زحمت حضور نیروهای انگلیس ایمن خواهند بود و دولت ایران تعهد می‌کند که به کارگزاران خود دستور دهد، آذوقه و وسایل مورد نیاز نیروهای انگلیسی را به آنها بفروشند.

... (کتاب معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره فاجاریه، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، صفحه ۲۸۲ تا ۲۸۶، با تلخیص).

۸- قرارداد آخال

فصل اول: در طرف شرق دریای مازندران، سرحد بین ممالک ایران و روس از قرار تفصیل ذیل خواهد بود: از خلیج حسینقلی تا چات مرز آبی دو کشور، رود اترک است. از چات خط مرزی در سمت شمال شرقی، قتل سلسله کوه‌های سنگوداغ و ساکریم را متابعت کرده و بعد در سمت شمال به طرف رود چندر متوجه شده و در چقان قلعه به بستر رود مزبور می‌رسد. از اینجا در سمت شمال به قتل کوه‌هایی که فاصل دره چندر و دره سومبار است، متوجه شده و در سمت مشرق قتل کوه‌های مزبور را متابعت کرده و بعد به طرف بستر رودخانه سومبار و در ملتقای رود مزبور با نهر آخ آقایان فرود می‌آید. از این نقطه اخیر به طرف شرق بستر رود سومبار خط سرخه محسوب می‌شود تا خرابه‌های مسجد دادیانه، و از مسجد دادیانه تا قتل کوپت داغ سرحدی راهی است که به درون ممتد است. پس از آن خط سرحدی در امتداد قتل مزبور، به سوی جنوب شرق حرکت می‌کند، ولی نرسیده به انتهای تنگه گرماب به طرف جنوب برگشته و راهی سرکوه‌هایی که فاصل دره سومبار و سرچشمه گرماب گذشته و بعد متوجه به سوی جنوب شرقی شده. از قتل کوه‌های میزنو و چوب‌بست عبور و راهی را که از گرماب به رباط می‌رود، در محلی ملاقات می‌کند که در یک ورستی شمال رباط است. چون به این محل رسید، خط سرحدی از قتل کوه‌ها تا قتل کوه دالانچه کشیده شده. پس از آن از شمال قلعه خیرآباد گذشته و در سمت شمال شرقی الی حدود گوگ قتبال ممتد شده و از حدود گوگ قتبال به دربند رود فیروزه تقاطع می‌کند و از اینجا در سمت جنوب شرقی متوجه به قتل

کوه‌هایی می‌شود که از طرف جنوب وصل به دره است که راه عشق‌آباد و فیروزه از آن عبور می‌کند و پس از آنکه قتل کوه‌های مزبور را تا اقصا نقطه شرقی متابعت نمود، خط سرحدی به شمالی‌ترین قلّه کوه اسلم گذشته و در سمت جنوب شرقی قتل این کوه‌ها را طی کرده و بعد شمال قریه کتته چنار را دور زده و به محل اتصال کوه‌های زیرکوه و قزل‌داغ می‌رسد، از اینجا خط سرحد در سمت جنوب شرقی از قتل سلسله زیرکوه کشیده می‌شود تا اینکه به دره رود بابا درومز برسد. بعد از وصول به این محل، به طرف شمال حرکت و در راهی که از گاورس الی لطف‌آباد ممتد است، به جلگه می‌رسد. به طوری که قلعه بابا درومز در شرق این خط واقع می‌شود.

فصل دوم : چون در فصل اول این قرارداد نقاط عمده خط سرحد بین متصرفات ایران و روس معین شده است، طرفین کمیسره‌های مخصوص مأمور خواهند نمود که خط سرحد را در محل و به‌طور صحیح ترسیم کرده و علامات را نصب نمایند. زمان و محل ملاقات کمیسره‌های مزبور را طرفین بالاتفاق معین خواهند نمود.

فصل سوم : چون قلعه‌های گرماب و ققلااب واقع در دره رودی که آبش اراضی ماورای خزر را مشروب می‌کند، در شمال خطی واقع است که به موجب فصل اول سرحد بین متصرفات طرفین است، دولت ایران متعهد می‌شود که قلاع مزبور را ظرف یک سال از تاریخ مبادله این قرارنامه تخلیه کند. ولی دولت ایران حق خواهد داشت که در ظرف مدت مزبور سکنه گرماب و ققلااب را به مملکت خود مهاجرت دهد. از طرف دیگر، دولت روس متقبل می‌شود که در نقاط مزبور استحکامات بنا نکرده و خانواده ترکمن در آنجا سکنا ندهد.

فصل چهارم : چون سرچشمه رود فیروزه و بعضی رودها و انهار که ایالت ماورای دریای مازندران متصله به سرحد ایران را مشروب می‌کند، در خاک ایران واقع شده است، دولت ایران متعهد می‌شود که به هیچ وجه نگذارد از سرچشمه و در امتداد رودها و انهار مزبور روستاهای جدیدی تأسیس شود و یا زمین‌هایی که در آنها کشاورزی می‌شود توسعه داده شوند، و نیز برای زمین‌هایی که فعلاً در خاک ایران مزروع است، بیش از آن مقداری که لازم است نگذارد آب استعمال کنند. محض اینکه این شرایط به‌طور صحیح اجرا و بدون تعطیل و تغلل رعایت شود، دولت ایران متقبل می‌شود که به قدر لزوم مأمورین صحیح برای این امر معین کند.

فصل پنجم: به منظور ترقی و پیشرفت مناسبات تجاری مابین ایالت ماورای دریای مازندران و ایالت خراسان، طرفین متقبل می‌شوند که در باب ساختن راه‌های عرابه رو برای مراودات تجارتی بین ایالات مذکور، حتی‌الامکان زودتر کار را شروع کنند.

فصل ششم: دولت ایران متعهد می‌شود که در تمام سرحد استرآباد و خراسان خروج هر نوع اسلحه و آلات جنگی را ممنوع کند و نیز تدابیر لازم را به عمل آورد و نگذارد به ترکمنان که در خاک ایران هستند اسلحه برسد. کارگزاران سرحدی دولت ایران درباره اشخاصی که از طرف روسیه مأموریت منع خروج اسلحه از حدود ایران دارند، کمال مساعدت و همراهی را منظور خواهند داشت.

فصل هفتم: به منظور مراقبت اجرای شرایط این قرارداد و برای مواظبت حرکات و رفتار ترکمنان مجاور ایران، دولت روس حق خواهد داشت که به نقاط سرحد ایران مأمور معین کند. مأمورین مزبور در مسائلی که راجع به حفظ انتظام و آسودگی صفحات مجاور متصرفات دولتی است، واسطه بین کارگزاران طرفین خواهند بود.

فصل هشتم: تمام تعهدات و شرایط مندرجه عهدنامه‌جات و قرارنامه‌هایی که مابین طرفین منعقد شده است، به قوت خود باقی خواهد ماند.

۹- قرارداد رویتر

فقرة اول: دولت ایران به بارون جولوس دو رویتر اجازه و اختیار تام می‌دهد که در اروپا به هر اسم و با هر شرایط که خود مشخص نماید، یک یا چند شرکت تأسیس کند که در تمام خاک ایران کارهایی که در این امتیازنامه ذکر شد را اجرا نماید.

فقرة دوم: دولت ایران برای مدت هفتاد سال امتیاز مخصوص و انحصاری و قطعی راه آهن دریای خزر تا خلیج فارس را به بارون جولوس دو رویتر و به شرکا یا به وکلای او اعطا و واگذار می‌نماید و همچنین به ایشان حق مخصوص و انحصاری و قطعی می‌دهد که هر تعداد شعبه راه آهن که مناسب بدانند، خواه به منظور اتصال ولایات و شهرهای ایران به یکدیگر و خواه به منظور اتصال راه‌های ایران به راه‌های آهن کشورهای دیگر، از هر نقطه از نقاط مرزی ایران به طرف اروپا و هندوستان بسازند و به کار بیندازند.

فقرة سوم : دولت ایران به صاحبان این امتیاز حق مخصوص و امتیاز انحصاری داده است که در هر نقطه که مناسب بدانند، تراموا بسازند؛ خواه به منظور اتصال شهرها و قصبه‌ها و بلوکات ایران با همدیگر، خواه به منظور اتصال این اماکن به راه‌های آهنی یا به آن تقاطعی که شرکت در آنجاها کار دارد؛ شرکت برای ساختن این ترامواها همان امتیازات و حقوق را خواهد داشت که در مورد راه آهن در فقرات چهارم و پنجم و ششم داده شده است.

فقرة چهارم : هر مقدار زمین که برای ساختن خطوط راه آهن و اماکن و تأسیسات آن نیاز باشد، دولت ایران از املاک خالصه به صورت رایگان در اختیار شرکت قرار می‌دهد. در خصوص زمین‌هایی که به اشخاص حقیقی تعلق داشته باشد، باید شرکت با صاحبان آن اراضی با رضایت طرفین به توافق برسد. دولت ایران تلاش خواهد کرد که این اراضی به قیمت جاری برای کمپانی خریداری شود و اگر لازم شود، مالکان این اراضی را مجبور می‌کند که اراضی خود را به شرکت بفروشند.

فقرة پنجم : شرکت اجازه و اختیار تام دارد که برای ساختن و تعمیر راه‌های خود هر مصالحی که لازم داشته باشد، از قبیل ریگ و سنگ و آهک و غیره، از املاک خالصه مجاناً بگیرد؛ و آهن آلات و ابزار و آذوقه و چهارپایان و غیره که کمپانی بخواهد در جایی که کار دارد بخرد، دولت مقرر خواهد کرد که بیش از قیمت رواج مملکت چیزی و رسومی نگیرند.

فقرة ششم : مصالحی که برای ساختن و به کار انداختن راه آهن لازم باشد که داخل خاک ایران شود، و نیز مأموران و کارکنان شرکت از پرداخت مالیات و عوارض و گمرکات معاف هستند.

فقرة هفتم : شیوه ساختن خط راه آهن و زمان شروع به کار هر قطعه از آن، با موافقت دولت ایران معین خواهد شد.

فقرة هشتم : روزی که این قرارداد امضا شود، چهل هزار لیره انگلیس به اسم دولت ایران و اصحاب این امتیاز در بانک انگلستان رهن گذاشته خواهد شد. هرگاه از تاریخ این قرارداد به الی پانزده ماه دیگر شروع به کار نشود، این مبلغ ضبط خواهد شد. هرگاه حاکم رشت تأیید کند که به مقدار لازم برای ساختن راه آهن از رشت به تهران میل‌های آهن وارد بندر انزلی شده است، این مبلغ چهل هزار لیره رهن به کمپانی برگردانده خواهد شد.